

॥ श्रीः ॥

॥ शिवतत्त्वरहस्यम् ॥

श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रकिण्ठमतप्रातिष्ठापनाचार्य-

चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकश्रीमन्महाप्रतयाजिश्री-

मदृष्यदीक्षितसौदर्यश्रीमदाचान्दीक्षितपौत्रेण

श्रीनारायणदीक्षितात्मजेन श्रीभूमिदेवी-

गर्भसंभवेन नीलकण्ठदी-

क्षितेन विरचितम् ॥

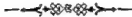
श्रीरक्षम्

श्रीबाणविलासमुद्राध्यालय

१९१५.

॥ शिवतत्त्वरहस्यम् ॥

कैमे यस्त्वदमर्घमेव गिरिजा स्तुत्वा पतिं नामभि
सत्ताद्राग्यमखण्डमव मुलभ भक्तिस्पृशा यद्वशात् ।
ता प्रत्यापितभक्तवत्सलसमाख्यारूपजैश्रध्वना
वन्दन्व वरदायिन पशुपतेरुपाजभय्या दयाम् ॥

विधाय वेदान्निविधा कलाश्च
भावज्ञमप्राप्य विपीदतोऽन्त ।
शभो प्रियं कर्तुमिवावतीर्णं
श्रीमाञ्जवदप्यवशीक्षितेन्द्र ॥

जाम्नायबोधित शभोर्नाम्नामष्टोत्तर शतम् ।
व्याकर्तुं प्रयत देव स्वीकर्तुं दयतामिदम् ॥

अस्ति स्कान्द नाम तत्पुरुषकल्पवृत्तान्तप्रतिपादक शिव
मानधिकृत प्रवृत्त शबोचरैकाशीविमहस्रप्रणयस्रक्याक

त्रयोदश पुराणम्, यथोक्त मात्स्ये— 'यत्र माहेश्वरा-धर्मा-
नधिकृत्य चतुर्मुख । कल्पे तात्पुरुष ब्रह्मैश्वरितैरुपबृंहितम् ॥
स्कान्द नाम पुराण तदकास्मीतिर्निगद्यते । सद्ब्रह्माणि शत
चैकमिति मात्स्येषु पठ्यते' इति । तच्च सनत्कुमारीयादिषट्
सहितात्मकम्, यथोक्त स्कान्दे — 'तत्र स्कान्द प्रवक्ष्यामि
पुराणेषु त्रयोदशम् । सहिताभिस्तथा षड्भिर्लक्ष्म-चैर्विरा-
जितम् ॥ आद्या सनत्कुमारीया द्वितीया सूतसहिता ।
ब्राह्मी तु सहिता पश्चात्तुरीया वैष्णवी मता ॥ पञ्चमी
शङ्करा श्रेया सौरी षष्ठी तु सहिता' इति । तत्र पञ्चम्या
शङ्करसहिताया शिवरहस्यखण्डे गौरीनारायणसंवादे गौर्दे-
विष्णुनोपदिष्ट शिवनामाष्टोत्तरशत उवाच्यायते ॥

अत्र केचिदाहु — स्कान्दपुराणान्तर्गतानां नाम्ना प्रामाण्य
न सम्भवति, स्कान्दादीनां तामसपुराणत्वेनाप्रमाणत्वान्, तथा
हि— पुराणानां कर्ता चतुर्मुख केपुचित्कल्पेषु सत्त्वेनोद्विक्तो
भवति, केपुचित्रजसा, केपुचित्तमसा, स यदा सत्त्वेनोद्विक्तः,
तदा वैष्णवानि पुराणानि प्रणिनाय, यदा रजसोद्विक्तस्तदा
ब्राह्मणानि, यदा तमसोद्विक्तस्तदा शैवानि, एव च तमोगुणा-
न्धत्रयप्रणीतानि त्रैवपुराणानि भ्रान्तजल्पितानिवाप्रमा-
णान्येव, वैष्णवपुराणानि तु सत्त्वोद्विक्तजज्ञप्रणीतानि प्राज्ञ

वाक्यानीव प्रमाणानि; यथोक्तं मात्स्ये— ‘संकीर्णाः सा-
त्त्विकाश्चैव राजसाश्चैव तामसाः । यस्मिन्कल्पे तु यत्प्रोक्तं
पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण
वर्ण्यते । अग्रे शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्तितम् ॥ राज-
सेषु तु माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः । मंकीर्णेषु सरस्वत्या-
पितृणां च निगद्यते ॥ सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं
हरेः । तेष्वेव योगसंखिद्धा गमिष्यन्ति परा गतिम्’ इति ।
यद्यप्युदाहृतश्लोकेषु ब्रह्मण, कल्पभेदात्तत्तदुणोद्विक्तत्वं न स्फुटं
प्रतीयते, तथापि तत्तदुणाधिकमूर्तिमाहात्म्यस्य तत्तदुणोद्वि-
क्तब्रह्मप्रातिपाद्यतैचित्यात्, ‘जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्म-
धुयूदन । सात्त्विकं म तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः ॥
पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः । राजसा तमसा
चास्य मानसं समभिप्लुतम्’ इति मोक्षधर्मवचनेन, स्वस्वक-
टाक्षेण सत्त्वादिगुणप्रवर्तकविष्ण्वादिमाहात्म्यप्रतिपादनस्य स
त्त्वादिमूलकत्वौचित्याच्च, ब्रह्मणस्तत्तत्पुराणप्रणयनकाले तत्त-
दुणोद्वेकमिद्धि । न चोदाहृतवचनजातस्य तामसमात्म्यपु-
राणान्तर्गततया अप्रमाणत्वे सति नाभिमतार्यसिद्धिः, प्रमा-
णत्वे तु व्याघात इति वाच्यम्; तामसपुराणान्तर्गतत्वेन हि
मानाम्तरविरोधे दुर्बलत्वादप्रामाण्यं भवेत्, न तदभावेऽपि

सम्भवदौत्सरिक प्रामाण्य हातव्यमिति प्रामाण्यसंभवात्,
 ब्रह्मशिवादिप्रतिपादनाभिनिविष्टस्य प्रबन्धस्य भगवत्प्रकर्षो
 कौ निमहासभवेनास्य वचनस्य तत्त्वपरत्वोपपत्तेश्च । न चा
 नेकपुराणाप्रामाण्यकल्पनादेकस्यैतस्याप्रामाण्यकल्पन न्या-
 यम्, भूयसा बलीयस्त्वादिति वाच्यम्, ब्रह्मशिवप्रतिपादक
 पुराणेषु एतद्वचनप्रतिपाद्यस्य स्वर्कायरजस्तमोमूलकत्वस्य
 कण्ठरवेण प्रतिषेधाभावात् साक्षादस्ति विरोध, किं
 तु तेषु स्ववाचाद्भाटित प्रामाण्यम् एतद्वचनगम्यरज
 स्तमोमूलकत्वविरोधीति परपरया विरोध, तथापि नानेन
 वचनेन प्रागस्तिद्ध तेषामप्रामाण्य प्रतिपाद्यते, किं तु पर
 स्परविरुद्धार्थानां सर्वेषां पुराणानां प्रामाण्यानुपपत्तौ क्वचिद्
 प्रामाण्ये पर्यवसाययितव्ये विषयव्यवस्थामात्रतात्पर्येण प्रवृत्त-
 तया विरोधाभावात्, एव बलवतानेन निश्चितरजस्तमोमूल-
 कानां तेषां बहुनामपि बहुभ्रान्तवचनानामेकप्राक्षवचनादिव
 एतद्वचनादुर्बलत्वान् । किं च न केवलमियतैव तेषामप्रा-
 माण्यम्, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादिभ्योऽपि तत्सिद्धे । तथाहि,
 श्रुतौ तावत्— 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्बुद्धो जा-
 यते' 'तस्मै विरूपाक्षाय दत्तात्रेय्ये सहस्राक्षाय ब्रह्मण
 पुत्राय नमः' इत्यादिवाक्यैर्नारायणस्य सर्वजनकत्व रुद्रस्य

तल्लन्यत्वं तल्लन्यन्नल्लन्यत्वं च श्रूयते; लैङ्गादिषु तु तद्वि-
 रुद्धं रुद्रस्य सर्वजनकत्वं नारायणस्य तल्लन्यत्वं तदुपासकत्वं
 च प्रतिपाद्यत इति श्रुतिविरोधः । किं च लैङ्गे 'युवां प्रसूतौ
 गात्रेभ्यो नम पूर्व सनातनौ । अय मे दक्षिणे पार्श्वे प्रक्षा
 लोकपितामहः । वामपार्श्वे च मे विष्णुर्विष्वात्मा हृदयोद्भूयः'
 इति शिवाद्भक्षनारायणयोरुत्पत्तिमुक्त्वा प्रदेशान्तरे विष्णु
 प्रति वचने 'त्वत्कोपमंभवो रुद्रस्तमसा च समावृतः । स्व-
 त्पसादाजगद्धाता रजसा च पितामहः' इति नारायणाद्भक्षर-
 द्रयोत्पत्तिर्वर्णिता इति स्वव्याघातः ; तदेवं चकतुस्तामसस्व-
 देवात्, श्रुतिविरोधात्, स्वव्याघातात्, स्वोक्तार्थस्य प्रमाण-
 स्वाभिमतपुराणान्तराननुगृहीतत्वात्, लैङ्गस्यादौ 'तस्माद्भव-
 न्त पृच्छामः सूत पौराणिकोत्तम । पुराणमंहितां पुण्यां लिङ्ग-
 मादात्म्यमंयुताम्' इति विशेषनिष्ठप्रभोपक्रमेण प्रवृत्ततया
 लिङ्गमाहात्म्यवर्णनाग्रहस्य स्पष्टत्वात्, कौर्मादिषु नष्टकोशत्व-
 प्रसिद्धेः, अतिविस्तृततया च सर्वेषां प्रक्षेपशङ्कासंभवाच्च शिव-
 पुराणानां न प्रामाण्यं संभवति । विष्णुपुराणानां तु सर्वप्रकारे-
 णाम्युक्तवैपरीत्यात्प्रामाण्यमस्ति । तथा हि— विष्णुपुराणस्य द-
 क्षा पराशरः, स च वक्षिष्ठपुत्रस्त्यवरप्रसादलब्धदेवतापारमा-
 र्थ्यज्ञान इति विष्णुपुराणलैङ्गादिषु प्रसिद्धम् । अत एव लैङ्गे

‘पराशरस्यावतारो व्यासस्य च शुकस्य च’ इति भगवती-
 व पराशरेऽप्युत्पत्तिरिति वक्तव्ये अवतार इति प्रयुक्तम् ।
 एवं च वक्तृगुणः, तथा ‘विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव
 च स्थितम्’ इति वचनेन ‘न ब्रह्मा नैश्वर्यः’ इत्यादिभूत्यानु-
 गुण्यम्; तथा सर्वत्र विष्णुत्कर्षश्चैव प्रतिपादनात् न कापि
 स्वव्यापातः । यत्तु तत्र तत्र कैलासयात्रादेवकीर्णार्थोत्पत्त्या-
 दिपरस्वविहङ्गधर्मोपवर्णनम्, तत्प्रसक्तापकर्षस्य ‘सर्वावर्तेषु
 विष्णोश्च जननं लीलैव तु’ इत्यादिना लीलारूपत्वेन
 परिहृतत्वात् कापि स्वव्यापातः; तथा विष्णुपुराणोक्ता-
 र्थस्य तद्विरुद्धलैङ्गादिभिरपि ‘सर्वे विष्णुमया देवाः सर्वे वि-
 ष्णुमया गणाः । न हि विष्णुमया काचिद्व्यतिरन्या विधीयते ॥
 इत्येवं सततं वेदा गायन्ते नात्र संशयः । त्वत्कोपसंभवो
 रुद्रभूतसत्ता च ममावृतः ॥ सर्वावर्तेषु विष्णोश्च जननं
 लीलैव तु’ इत्यादिना प्रतिपादितत्वेन सर्वपुराणसंवादि-
 त्वम्; तथा ‘मोऽहमिच्छामि धै धर्मं शोक्तुं त्वत्तो यथा
 जगन् । यन्मूवं भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति’ इति सामा-
 न्यतः प्रश्ने ‘विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम्’
 इति विशेषनिष्ठोत्तररूपेण प्रवृत्ततया कचिदप्यभ्यापहान्मात्रः
 स्पष्ट इति तत्त्वावेदकत्वं स्फुटम्; तथा षट्माहश्च अपि भू-

प्रमाणतया न नष्टकोशत्वशङ्कावकाशः; अत एवानतिविस्तृतया प्रक्षेपशङ्काभावश्चेति वैष्णवान्येव पुराणानि प्रमाणानि; शैवानि तु तद्विरुद्धे प्रमाणानि भवन्त्यपि तद्विरुद्धे शिवोत्कर्षे न सर्वथैव प्रमाणानीति ॥

अत्रोच्यते— यद्यपि परैरित्थं शैववैष्णवपुराणानां वैलक्षण्यमुक्तमिति तद्वैपरीत्येन विष्णुपुराणानामप्रामाण्यं प्रतिपादनीयम्, तथापि तत्त्वावेदनप्रवृत्तैरस्माभिर्न तथा कर्तुमुचितम्; न हि परेण भ्रान्तमिति स्वेनापि भ्रमितव्यम् । अतः सर्वपुराणप्रामाण्यव्यवस्थापक सिद्धान्तः प्रस्तूयते— यत्तावदुक्तं वक्तुस्त्वामसत्त्वदोषादिति, तदेवासिद्धम्; तथा हि— पुराणानां को वक्तव्यभिमानः ? चतुर्मुख इत्युक्तमेवेति चेत्, सत्यमुक्तम्, तदेव तु त्वदुक्तं भवद्भ्रान्तिकल्पितम्; सात्त्विकादिदुर्विभागकथनाभिज्ञेन भवतैव प्रमाणतयाभ्युपगते महाभारत एव शान्तिपर्वणि राजधर्मे शिव एव सर्वपुराणानामादिवक्तेत्युक्तत्वात् । तथा हि— ‘भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । असृजत्सर्वंशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः ॥ विद्याश्चतस्रः कूटस्थास्तासां भेदविकल्पनाः । अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ॥ पुराणं धर्मशास्त्राणि विद्यां ह्येताश्चतुर्दश । गायुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते

त्रयः ॥ अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव तु । दश चाष्टौ
 च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः ॥ एतासामेव विद्यानां
 व्यासमाह महेश्वरः । शतानि त्रीणि शास्त्राणि ग्राह्यं तन्त्रा-
 णि सप्तसिम्' इति सामान्यत उक्त्वा, 'तन्त्रं पाशुपतं नाम
 पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् । योगशास्त्रं च विख्यातं तन्त्रं लो-
 कायतं तथा' इत्युपक्रम्य 'दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पुराणा
 यज्ञसंहिता' । पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेव हि संहिताः ॥
 धर्मशास्त्राणि तावच्च एकार्यानीति नान्यथा । एकार्यानि
 पुराणानि वेदाश्चैकार्यसंज्ञयाः' इत्युक्तम् । तथा तत्र तत्र पा-
 ञ्चरात्रादिषु विष्ण्वादिकर्तृकत्वस्मरणस्य प्रवक्तृत्वपरत्वं दर्श-
 यितुम् 'कल्पे कल्पे महाभागैर्देविभिस्तत्त्वदर्शभिः । अवि-
 पुत्रैश्च तैस्तैर्हि विष्णुना च विकल्पिताः' इत्युक्तम् ।
 तथा च 'तस्मै वेदान्पुराणानि वक्ष्यानमजन्मने' इति
 पुराणवचनोपवृत्तिर्या 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो
 वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्यनुक्तपुराणसमुच्चयार्थकच-
 कारवत्या श्रुत्या सर्गाद्यकाले शिवाष्टव्यानां पुराणानां प्रवक्षा
 परं चतुर्मुख इति सिद्धत्वेन तस्य पुराणप्रणेतृत्वा-
 सिद्धेः । न च प्रवक्तुस्तमोभिभवो दोषाय; तस्य प्रणेतृदोष-
 वन् प्रयन्धाप्रामाण्यानापादकत्वात्, अन्यथास्मदादिषष्ठि-

तदेवाक्यानामपि अप्रामाण्यापत्तेश्च । किं चायं पुराणानां
प्रवक्ता वा अस्तु प्रणेता वा, सर्वथापि स यदि पुराणानि
युगापदनुकृत्वा कचिदकल्पे कानिचित् कचिदकल्पेऽपराणि
च प्रणयेत्, तदा घटेतापि कश्चिदभिमतलाभप्रत्याशा,
तदेवासिद्धम्—यत्पुराणे यत्प्रकरणे विद्यमानं वचनमुदाहृत्य
चिन्तयितुमिच्छते, तत्रैव मात्स्ये तस्मिन्नेव पुराणस्वरूपवि-
वेचनप्रकरणे उपक्रम एव 'पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा
स्मृतम् । अनन्तरं तु वक्त्रेभ्यो वदास्तस्य विनिर्गता ॥ पुरा-
णमेकमेवामीत्तदा कल्पान्तरे नृप । त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शत-
कोटिप्रविस्तरम् ॥ निर्दग्धेषु च लोकेषु वारिपूरणं वै पुरा ।
अङ्गानि चतुरो वेदान्पुराणं न्यायविस्तरम् ॥ मीमांसा धर्म-
शास्त्रं च परिगृह्य मया कृतम् । गन्धर्वरूपेण तु पुनः कल्पा-
दाबुदकार्णवे ॥ अग्रपमेतत्कथितमुदका-न्तरात्तेन च । श्रु-
त्या जगाद् च मुनीन्प्रति गच्छतुमुख ॥ प्रवृत्तिं सर्वशा-
स्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः । कालनाशहृणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो
नृप ॥ व्यामरूपमहं कृत्वा सहस्रानि युगे युगे । चतुर्लक्ष-
प्रमाणेन द्वापरे द्वापरे मदा ॥ तथाप्यदमया कृत्वा भूलोक-
ऽस्मिन्प्रकाशये । अद्यापि देवलोकं तच्छतकोटिप्रविस्तरम् ॥
तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षैः सक्षपेण निवेगितः ' इति सर्गाङ्कल्पे

युगपदेव ब्रह्मसुरादिविदितवाङ्मापाद्यादिविभागस्य शतकोटि-
 ग्रन्थसख्याकस्य पुराणस्कन्धस्यैकस्यैव निर्गममुक्त्वा ततः
 कल्पान्ते जगत्येकार्णवे सति नष्टेष्वध्येष्टपुरुषेषु चतुर्दशवि-
 द्यास्थानान्यपि धारयता भगवता मत्स्वरूपेण 'कल्पे कल्पे
 महाभागैर्नृपिभिरुत्तवर्जिभिः' । अपिपुत्रैश्च तैस्तैर्हि विष्णुना
 च विकल्पिता' इति महामारतोक्तरीत्या प्रवचनमात्रं पुरा-
 णानां कृतम्, तन्सुराद्यतुर्मुखं श्रुत्वा तथैवापण्डितरूपेण
 तत्पुराणं मुनिभ्य उपदिदेश, ततो यदुत्तिये कालेऽस्तीति द्वा-
 परान्ते प्रवृत्ते मनुष्याणामायुर्द्वांसांशोऽस्तीति पुराणस्कन्धा-
 ध्ययनाध्यापनशक्तिकौण्डव्य पथालोक्त्य लोकानुगिष्टभया भ-
 गवतैश्च स्वामरूपेणाष्टादशधा विभागश्चतुर्लक्ष्या सशेषश्च कृत
 इति प्रतिपादनेन पुत्रापि कल्पे ब्रह्मणा विभक्त्य कथनस्य
 कतिपयपुराणकथनस्य चामिदं कथमभिमतलाभ इत्यास्ता-
 मेतन् ॥

तत्तत्स्कन्धेषु प्रष्टा तत्तद्गुणोक्तिरु इति वदुक्तम्, तत्र वा
 किं मानम् ? न तावदुदाहृतं वचनम्, तत्रोक्तार्थबोधकश-
 य्तामावान् । न च 'तत्स्वरूपेण' इत्येतदेव प्रमाणमिति
 वाच्यम्, 'यस्मिन्स्कन्धे तु यत्प्रोक्तम्' इति पुराणपरद्वितीय-
 यन्त्ररूपप्रतिनिर्देशात्प्रत्ययेन नञ्छब्देन पुराणस्यैव परामर्शान्

‘तत्स्वरूपेण’ इत्यस्य तत्पुत्राणस्वरूपेणैत्यर्थकत्वात् । यथा-
 त्त्तम्— तत्तद्गुणाधिकमहिमवर्णनस्य तत्तद्गुणाधिकप्रवृत्त-
 त्वौचित्यादिति, तत्तुच्छम्, वर्णवर्णकयोरैकरूप्यमित्यमा-
 सिद्धेः— न ह्यन्धोऽन्धेनैव वर्णनीयः बधिरो बधिरेणेति
 नियमः, सात्त्विकेनैव व्यासेन तामसानामसुरादीनां वर्ण-
 नात् । ननु न सात्त्विकत्तामसस्योत्कर्ष भ्रान्त्वा वर्णयति,
 तामसस्तु कथा करोतीत्यौचित्यामिति चेत्, तदपि न ; एव-
 मपि राजसोत्कर्षवर्णनस्यापि भ्रममूलकवया तत्रापि वक्तु-
 स्तामसत्वे कल्पनीये राजसत्त्वकल्पनायोगात्, रजसः प्रवृ-
 त्तिधर्मकत्वेन तमोवद्वहानजनकस्थाभावात् ; कथंचिद्भावे वा
 व्यवस्थानुपपत्तेः— राजसतामसोत्कर्षवर्णनयोर्भ्रममूलत्वाभि-
 शेपे राजसोत्कर्षवर्णनं राजसेनैव, तामसोत्कर्षवर्णनं तामसे-
 नैव कर्तव्यमिति व्यवस्थाया नियामकाभावात् । यदप्युक्तम्—
 तत्तद्गुणप्रवर्तकमहिमवर्णनस्य तत्तद्गुणमूलकत्वौचित्यादिति, त-
 दपि ॥ ; भाग्यदेवाप्रयोजकत्वात्, अन्यथा वातप्रकोपजनक-
 पदार्थगुणपाठस्यापि वातमूलकत्वकल्पनापत्तेः । किं च, ‘सं-
 कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते’ इति भवणात् यस्मि-
 न्कल्पे गुणत्रयसंकीर्णश्चतुर्गुणः तस्मिन्कल्पे पितृमरुतप्र-
 तिपादकपुराणं प्रणिनाय इत्यपि कल्पनापत्तेः ; न चेष्टाद-

तिः, सादृशपुराणाभावात् । न च सादृशपुराणमेकं प्रणीय
भागशस्तेषु तेषु प्रविक्षेपेति वाच्यम्; पुराणानामादि-
काल एव कल्पसंख्याश्रवणस्य तत्तदनुक्रमणिकाध्यायोक्त-
कथानुक्रमणस्य च विरोधात् । यदप्युक्तम्— कल्पेषु
सादिवकदिव्यपदेशान्मथानुपपत्त्या तत्प्रवर्तकस्य ब्रह्मणस्त-
त्तद्गुणोद्वेकभिन्निरिति, तदपि न; हेमन्तादिषु हिमकाला-
दिव्यपदेशवत्कल्पानां तत्तद्गुणप्राचुर्येण तत्तत्समाख्योपपत्तेरा-
स्तामिदमपि ॥

यच्चोक्तम्— बहूनां पुराणानामप्रामाण्यकल्पनादेकस्या-
स्य वचनस्याप्रामाण्यरूपेण युक्तं भूयसा बलीयस्त्वादिति
शङ्कामुद्गाढ्य तत्परिहारावसरे नास्त्योः साक्षाद्विरोधोऽस्ति किं
तु परपरया इति, समाभिप्रायं न विद्मः, न हि परपरया
विरोधे भूयसा बलीयस्त्व नास्ति, साक्षाद्विरोधे स्वस्मि इति
कल्पयितुं शक्यम् । यदप्युक्तं तत्रैव— नानेन बहूनामप्रा-
माण्यं प्रतिपाद्यते किं त्वविशेषेण प्रसक्तस्य तस्य विशेषपर्य-
वसानं क्रियत इति, तदप्यसंगतम्; किमनेन विरोधः परि-
हृतः ? सादृशमिति चेत्, अस्तु, केन सर्वप्रामाण्यं शिवपुराणा-
नामापादितम् ? परस्परविरोधेनेति ब्रूमः ; नैतदस्ति, सर्वदा

। रजः स कथं शिवपुराणानामप्रामाण्यमापादयेत्; एतद्वचन-

साचिव्येनेति चेत्, इन्तैवमागतो विरोधः ; परं ॥ कश्चिद-
न्योऽपि हेतुरासीदित्यन्यदेतत् । उभयोर्हेतुत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्त-
विवेकेन परस्परविरोधेन सिद्धस्याप्रामाण्यस्य स्थलविशेषनि-
र्णयमात्रेऽभ्य व्यापार इति चेत्, न ; तस्मिन्त्यार्थमप्यप्रामाण्य-
व्याप्यतमोमूलस्वप्रतिपादनमुखेन प्रवृत्तस्य अस्य वचनस्य
यदुपमानविरोधो दुष्परिहर एव । इदमप्यास्ताम् ॥

यद्योक्तम्— अग्नौ च वचनस्य ताममपुराणान्तर्वर्तितया
कथं प्रामाण्यमिति शङ्कायां मानान्तराविरोधात्संभवदौर्म-
गिकं प्रामाण्यं न क्षतमिति, तदप्ययुक्तम् ; प्रागुदाहृतभा-
रतवचने ‘पुराण धर्मशास्त्र च विद्या खेताश्चतुर्दश’ इति
विद्यापदप्रयोगात्, ‘दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य
मंहिताः’ इति धर्ममंहितापदप्रयोगाच्च प्रमाणत्वेन परिगणि-
तास्तु विद्यासु पुराणं मामान्यत उपादाय ‘एतास्मादेव वि-
द्यानां व्यासमाह महेश्वरः’ इत्युक्तस्य तत्तद्विद्याभेदानुक्रम-
माद्यमेव ‘दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पुराणा यज्ञमंहिताः ।
पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेव हि मंहिताः ॥ धर्मशास्त्राणि
तावच्च एकार्यानीति नान्यथा । एकार्यानि पुराणानि वेदाश्चै-
कार्यमंहिताः’ इत्यष्टादशपुराणानां परिगणनेन तेषु श्लोक-
मात्रस्याप्यप्रामाण्यानुपपत्तेः । न हि प्रमाणानि चतुर्धा प्र-

त्यक्षादिभेदेन, तत्र प्रत्यक्ष द्विविव लौकिकालौकिकभेदेन— इत्युक्ते किञ्चित्प्रत्यक्षमप्रमाणीभवितुमर्हति । अपि च परस्परविरोधादप्रामाण्यमिति श्रमोऽपि न कर्तव्य इति दृष्टयैव तत्रैव ‘एकार्थानि पुराणानि’ इति पठितत्वाच्च मानान्तरविरोधो दुष्परिहर एव । का तर्हि तस्य वचनस्य गतिरिति चेच्छृणु— ‘मर्कणां सार्विकफाश्वैव राजसाश्वैव तामसा इति तत्तद्गुणप्रचुरतया कल्पस्तथा तथा व्यपदिश्य, ‘अग्न शिवस्य’ इत्यादिना तत्तद्गुणोत्कर्षकाल तत्तद्गुणोपाधिकमूर्तेराधिक्यमुचितमित्यभिप्रायेण श्रद्धाद्युत्कर्षणां कल्पभेदप्रवृत्तत्वमुपपाद्य, ‘यस्मिन्कल्पे’ इति श्लोक ‘कल्प’ इति विषयसप्तमीं कृत्वा य कल्प विपरीकृत्याधिकृत्य यत्पुराणं प्राक्त प्रथममुक्तं ब्रह्मणा, प्रशब्दस्य प्राथम्यपरत्वेन ‘हेन प्रोक्तम्’ इत्यादाविव प्राक्तशब्दस्य प्रथमवचनमात्रपरत्वान्, तत्स्वरूपेण तत्पुराणम्वरूपेण नस्य तस्य माहात्म्यं तत्तत्कल्पस्य माहात्म्यं श्रूयते, घनविद्युद्गर्जितादिवर्णनस्य वर्षाकालवर्णनत्वञ्च तत्तत्कल्पप्रवृत्तवर्णनादिसमाहात्म्यवर्णनस्यैव तत्तत्कल्पवर्णनात्मकं वादिनि प्रतिपादनेन भिन्नभिन्नरूपविषयाणां पुराणानां नास्ति परस्परविरोध इति, ‘एकार्थानि पुराणानि’ इति भारताक्तरीत्या सर्वपुराणप्रामाण्योपपा-

दानतात्पर्यकत्वेन समञ्जसत्वात्; एवं कस्याप्यबाधेनोपपत्तौ
 कतिपयपुराणप्रामाण्यबाधस्यायुक्तत्वात् । स्पष्टश्चायमर्थः
 कौमंशैवादिषु । यथोक्तम्— 'अमंख्याताः स्मृताः कल्पा
 ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । कथिताश्च पुराणेषु मुनिभिः का-
 लचिन्तकैः ॥ सात्त्विकेऽप्यथ कल्पेषु साहस्यमधिकं
 इरेः । तामसेषु महेजस्य राजसेषु प्रजापतेः ॥ कश्चि-
 द्ब्रह्मा कश्चिद्विष्णुः कश्चिद्रुद्रः प्रज्ञस्यते । नानेन तेषामा-
 धिक्यं न्यूनत्वं वा कथंचन ॥ तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तगधि-
 गम्य महर्षिभिः । तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुष्टा-
 ति' इति; किंच, अष्टादशपुराणानां दानविधिं वक्तुमुपक्रम्य
 मध्ये, नन्वष्टादशानां प्रामाण्यं न संभवति परम्परवि-
 रोधान्, अतो लोकायतादिवदप्रमाणानामेषां दानेन कथं
 व्यर्थं भवति चेति शङ्कायां तत्परिहाराय प्रवृत्तेनातेन वच-
 नेन यावन्ति दातव्यत्वेनाभिमतानि पुराणानि तावतां प्रामा-
 ण्यमर्थनमेव कर्तुं न्याय्यम्; न तु तन्मध्ये कतिपयानाम्;
 तथा सानि अप्रमाणानामेषामुत्तरदानविधिर्यदुभयेन, तस्मात्प-
 रिहृतमेतन् यत्तावद्रक्षतेऽपि इति ।

यदप्युक्तम्— प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादिति, तदपि सुष्ठुम्;
 तथा ब्रह्मनाशायणयोस्तर्पात्तवर्णनं हि प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धमि-

त्यभिमानः ; स एव स्रममूलः । अथर्वशिखायाम् 'म-
 र्धमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते मंप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रि-
 याणि मह भूतैर्न कारणं कारणानां घाता धाता का-
 रणं तु ध्येयः सर्वेश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः त्रंभुराकाश
 मध्ये' इति ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रिधादुत्पत्तिभयणादुदाहृत-
 श्रुतिविरोधे विष्णुपुराणानामपि तुल्ये कथमेकत्र तदु-
 द्गाहनम् ? न च 'नारायणादुद्गो जायते' इति श्रुत्या क-
 र्यत्वेनावगते रुद्रे श्रुत्यन्तरेण श्रूयमाणमपि ब्रह्मनारायणका-
 रणत्वम्, 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुत्या कार्य-
 त्वेनावगते भूतारूपां 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आ-
 काशादेव समुत्पद्यन्ते' इति श्रुत्या प्रतिपादितं जगत्कारण-
 त्वमिचान्वेतुमनर्हत्वात्तदन्तर्यामिणि परमात्मनि पर्यवस्य-
 तीति न विष्णुपुराणस्य श्रुतिविरोध इति वान्यम् ; वैपरी-
 त्यभ्यापि सुवचस्वान्—मधर्वशिखायां कार्यत्वेन श्रुते विष्णौ
 श्रूयमाणं जगत्कारणत्वं तत्रान्वयमलभमानं सत्तदन्तर्यामिणि
 परमनिवे पर्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु न कस्यापि पुराणस्य
 श्रुतिविरोधः ; गुणमूर्तीनामन्योन्यमादुत्पत्तिमभिप्रेत्य 'ना-
 रायणाद्ब्रह्म' इत्यादिश्रुतयः, परमनिवादुत्पत्तिमभिप्रेत्य 'मध्व-
 मिदम्' इत्यादिश्रुतयः इति सविष्णवे व्यवस्थापितमगमही-

क्षितैः शिवार्कमणिदीपिकादिषु ॥

यथोक्तम्— स्वयंवाचातादप्रामाण्यमिति, तदप्येतेनैव नि-
राकृतम्, नारायणाद्ब्रह्मेत्यपिः शुणिकृद्विषया, त्रिमूर्तिना-
मुत्पत्तिस्तु परमेशिवविषयेति व्यवस्थाभिप्रायकतया स्वयंवा-
चातान्धस्याप्यभावात् । यथोक्तम्—स्योक्तार्थस्य प्रमाणत्वा-
भिमतपुराणान्तराननुगृहीतत्वादिति, तदपि सुच्छम् ; शिवपु-
राणप्रतिपाद्यस्य शिवे ब्रह्मनारायणजनकत्वस्य सवुपास्यत्वस्य
च परैः केवलमसूयितव्यस्य सर्वैर्गतिपन्ने महामारुत एव
'योऽसृजदक्षिणादङ्गाङ्गुलीनां लोकसंभवम् । वामपार्श्वोत्था
विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः' इति 'यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च
त्वं च शक्र सहस्रैः । भर्षयण्यं सदा लिङ्गं तस्मात्पूज्यतरो
हि कः' इत्यादिना प्रपञ्चितत्वात् । अपि च भवदभिमते
पात्रे शिवरात्रयसंवादे गारुडे शिवरहस्यादौ च शिवपुराणो-
क्तार्थानां सविस्तरतया प्रतिपादनाच्च ॥

यथोक्तम्— 'पुराणसंहितां दिव्यां लिङ्गमाहात्म्यसं-
पुताम्' इति विशेषनिष्ठप्रश्नोपक्रमेण प्रवृत्ततया लिङ्गमा-
हात्म्ये आग्रहवत्त्वादप्रामाण्यं लैङ्गस्येति, तदपि न युक्तम् ;
न हि शब्दानां तात्पर्यादन्य आग्रहो नामास्ति, तात्पर्यं
च मूर्धाभिषिक्त प्रामाण्यनिदानमिति कथमप्रामाण्ये विरुद्धो

हेतुरुपन्यस्त २ प्रत्युत, यत्राप्रहो नास्ति तत्प्रमाणान्तरेण बाध्येतापि, यत्र त्वाप्रहोऽस्ति न तत्सर्वथा बाध्यत भन्तता विकल्प प्राप्तुमर्हेत् । न च माहात्म्यशब्दवाच्यप्रशंसामाप्रहोऽपि तद्भटके ब्रह्मनारायणजनकत्वादौ न प्रमाणमिति वाच्यम्, प्रशंसामात्रस्य तैरपि ज्ञातवया तद्भटकाश एव तेषां जिज्ञासायां सवृत्तरत्वेन प्रवृत्तस्य पुराणस्य तत्रैव तात्पर्यवत्त्वेन प्रमाणत्वात् । न च न प्रमस्तात्पर्याभावादिति, किं तु छिन्नमाहात्म्यश्रुत्वापि पृष्टे 'न बुद्धिभेद जनयेत्' इति न्यायेन तत्त्वमाख्याय तद्बुद्धयनुसारेणैव प्रवृत्ततया प्रशंसामात्रे तात्पर्यमिति न वाच्यार्थे प्रामाण्यमिति वाच्यम्, तत्त्वव्युत्पादनार्थं प्रवृत्तेषु पुराणेष्वप्रतिपन्न तत्त्वेन प्रमा अन्यथायुक्त्या पृष्टेऽपि, यथा मत्वा त्वया पृष्टं मैत्रदेव मन्तव्यम् इदं तु वस्तु तत्त्वम्— इति वक्तव्ये, तद्विहायान्यथाप्रवृत्तत्वाङ्गीकारे पुराणानां मोक्षशास्त्रत्वप्रसङ्गात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च— मैत्रेयेण जगत् किं कारणमिति सामान्यतः पृष्टेऽपि चिरपरिचयवशात्तत्त्वरूपाभिज्ञेनातः विदिततदीगविष्णुभक्तिकेन पराशरेण 'न बुद्धिभेदम्' इति न्यायाच्चतद्बुद्धयनुसारेण 'विष्णो सकाशाद्बुद्धय जगत्' इत्याद्युक्तमिति । किं च, छेदने तथात्वेऽपि श्रीशैवे

प्रयागे विद्यमानानामृषीणां सूतं प्रति प्रश्ने, 'त्वमदृष्टवशादं-
स्मदर्शनं समुपागत. । अकुर्वन्किमपि श्रेयो न वृथा गन्तुम-
र्हसि । तस्माच्छ्रेष्ठतरं पुण्यं सत्कथाज्ञानसंहितम् । अपव-
र्गफलैकान्तमनाचारबहिष्कृतम् ॥ जगतां सृष्टिसंहारस्थिति-
हेतुप्रदर्शकम् । वेदान्तसारसर्वस्वं पुराणं भावयाशु नः' इति
सामान्यनिष्ठप्रश्लोपक्रमेण प्रवृत्ते प्रामाण्यस्य स्वयापि वक्त-
व्यत्वात् ; भागवते प्रामाण्यस्य त्वयैव व्यक्तव्यत्वाच्च । तत्र
हि सूतं प्रति ऋषीणां प्रश्ने— 'सूतं जानामि भद्र ते भ-
गवांसाश्रयतां पतिः । देवक्या वसुदेवस्य जातो यस्य चिकी-
र्षया ॥ तन्नः शुभ्ररूपमाणानमिहस्यद्भानि वर्णितुम्' इति विशेषो-
पस्यैव विषयीकृतत्वात्, 'भाषन्नः संसृतिं पोराम्' इत्यादि-
भिश्चतुर्भिः श्लोकैस्तेषां भगवद्युक्तदाया भक्तैर्न्यक्कीकृतत्वाच्च
ततोऽपि पूर्वमेव प्रबन्धु प्रार्थने 'पिबत भागवतं रसमाल-
पम्' इति विशेषनिष्ठतायाः प्रकटितत्वाच्च तदुपक्रमेण प्रवृत्ते
प्रबन्धे दुष्परिहरमप्रामाण्यम् ॥

यदप्युक्तं कौर्मोदिषु नष्टकोशत्वप्रसिद्धेरिति, तदप्यसौ-
रम्, तथा हि— येयं षट्सहस्रमन्थात्मिका प्राद्वी सं-
हिता प्रचरति सा न नष्टैव, मांस्त्यवचनावगतसप्तदशसं-
हस्रीमध्ये ब्रह्मसंहितातिरिक्ते योऽयमेकादशसहस्रमन्थात्म-

को भाग स नष्ट इति चेत्, अस्तु को नेत्याह,
 न हि वयं सत्रस्यानि वचना-युदाहराम । श्रूयमाणा
 तु या सहित्वा न तस्या तद्वितरनाशप्रयुक्तं किञ्चिदतिश-
 क्वादीजमस्ति । तद्वितरभागस्य नष्टतया भनयापि सहितया
 सद्भवेन नष्टया भवितव्यम्, कस्यचिद्व्योपे कस्यचिदलोपे च
 नियामकामावात्, श्रूयमाणा तु केनचित्कल्पितवति स्यादना-
 श्वास इति चेत्, न, अप्रयोजकत्वात्— न हि केनचिद्व्युत्प-
 मिति सर्वेण लोपव्यम्, केनचिद्वा स्थितमिति सर्वेण स्यात्
 व्यम्, न खलु ऐन्द्रादिव्याकरणनाशनिमित्तस्तिष्ठमात्रोऽप्यना-
 श्वास पाणिनीये उक्त्वा वा मम वास्ति । किं च, एव सति वि-
 ष्णुपुराणेऽपि भातस्यवचनावगतत्रयोविंशविसहस्रीमध्ये सप्त
 दशसहस्रीनाशप्रयुक्तो विद्यमानपदसहस्रग्राममाश्वासो दुष्प-
 रिहर् एवापतेत् ॥

यच्चाक्षम्— अतिविस्तृततया प्रक्षेपशङ्कास्पदत्वादिति,
 तद्धि ॥ विविच्य प्रश्नमपि श्रमते, तथाहि— किम-
 तिविस्तृतत्वं नाम, किं स्वत एवाधिकग्रन्थत्वम् ? किं
 वा कल्पसंख्यापेक्षयाधिकसंख्यावस्त्वेनोपलभ्यमानत्वम् ?
 आद्ये सर्वपुराणसाधारण्यान्नेष्टसिद्धिः, द्वितीये त्वसिद्धिः, यो
 हि कल्पग्रन्थसंख्या पुष्कला न लभ्यत इति नष्टकोशोऽभ-

वदन्त्य इत्युपालभ्यते, तं प्रत्येव कथमुक्तलक्षणमतिविस्तृत-
त्वमापादनीयम् ; इदमन्यद्वा किंचिदस्त्वतिविस्तृतत्वम्, स-
र्वथापि तत्तर्हि वैष्णवपुराणेषु नास्ति ! तर्हि न्यर्थैः पञ्च-
न्यमैः परान्धमवसि ! आस्तां तावदिदम् ॥

यदप्युक्तम्— विष्णुपुराणं प्रति शिवपुराणोक्तदोषसप्त-
कराहित्यात् तत्प्रमाणमिति, तत्र प्रतिज्ञांश एकः साधुः, हेत्वं-
शस्तु न परीक्षाक्षमं, तथाहि— यत्तावदुक्त वक्तृगुणरूप-
माद्यवैलक्षण्यमुपपादयितुं पुलस्त्यवमिष्टवरलब्धदेवतापारमा-
र्घ्यज्ञानशालितया शैवपुराणेष्वपि स्वोत्पत्तौ मन्वन्तरपद्म-
योगसूचितमहिमशालितया च शिवपुराणवक्तृतामसच्चतुर्मु-
खापेक्षया पराशर उक्तृष्ट इति, तद्विचारयामः— वक्ता
अत्र किं प्रबन्धप्रणेता कविरभिमतः, उत कविना स्वग्रन्थे
स्वप्रतिपाद्यार्थवक्तृत्वेन निबद्धः ? आद्ये वैष्णवपुराणानां स-
स्वोद्विक्तचतुर्मुखप्रणीतत्वस्य भवतैवोद्घोषितत्वेन पराशरो-
त्कर्षवर्णनस्य प्रकृतानुपयोगात् ; द्वितीये शिवपुराणवक्तृ-
स्ताममत्वदोष इति वादस्यासंगति स्पष्टैव, तत्र हि मत्स्य-
कूर्मक्षिवादयो वक्तृत्वेन निबद्धा इति । तथा च पराश-
रानुग्राहकपुलस्त्याद्युपास्यमत्स्यकूर्मादिवक्तृकेभ्यः शिवपुराणे-
भ्यस्तदुपासकोपासकपराशरवक्तृकत्वमेव विष्णुपुराणस्य म

इद्वैलक्षण्यमिति बादः कस्य न हासाय । यच्च तस्य माहा-
 स्यं तदुत्पत्तावतारपदप्रयोगात्साधितम्, तदपि तेनैव गतो
 दृश्यम्; किमवतारपदं महत्तामुत्पत्तौ शक्तमित्यभिमानः, किं
 वा साधारण्येऽपि तत्रैव प्रयोग इति? नाहः, जक्तिग्राहकको
 ज्ञायाकरणादेरभावान्, न द्वितीय, असिद्धेः, ‘सर्वे तेऽव-
 तरिष्यन्ति प्राङ्गणाद्यास्तु योनिषु’ इति गौतमशापदग्धाना
 पापण्डानामुत्पत्तावपि अवतारपदप्रयोगात्; स तु लाक्षणि-
 कः प्रयोग इति चेत्, न; वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । यत्तु
 द्वितीय वैलक्षण्य प्रत्यक्षश्रुत्यनुमारादिति, तदपि साधारण्यं
 सर्वपुराणानामिति प्रागेव प्रपञ्चितम् । यत्तु तृतीयं वैलक्षण्यं
 स्वस्यापाताभावमिति, तदेवामिद्धम्; भागवत एव ‘न ते गि-
 रिप्राप्तिल्लोकपालविरिभिर्वैकुण्ठसुरेन्द्रगन्धम् । ज्योतिः परं
 यत्र रजस्तमश्च मर्त्तं न यद्वृक्ष निरम्तभेदम्’ इति प्रबन्धप्र-
 तिपाद्यभागवदुत्पत्तिर्पेविगोभिर्नोऽर्थस्य निबन्धनान् तत्त्वतो व्या-
 पाताभावाऽपि उभयसाधारण इति तत्कथं वैलक्षण्यं भवेत् ।
 यच्च चतुर्थं वैलक्षण्यं पुराणान्तरसंवादरूपम्, तदपि साधा-
 रणमित्युच्यते । ये च पञ्चमषष्ठे वैलक्षण्ये सामान्यप्रश्नो-
 पक्रमत्वानष्टकोशत्वरूपे, ते अपि भागामिद्धे अतिप्रसङ्गे चेति
 प्रागेवातम् । यच्च सप्तमं वैलक्षण्यं नातिविस्तृतमिति, तदपि

निर्वक्तुमेवाशक्यमित्युक्तमेव । तदलमनेन मञ्जकमृगायासं-
रम्भेणेत्युपरम्यते । तदेवं सिद्धमेव प्रामाण्यं सर्वेषां पुराणा-
नामिति प्रकृतमनुसरामः ॥

पार्वत्युवाच—

शरीरार्धमहं शंभोर्येन प्राप्स्यामि केशव ।
तद्विद्वानीं ममावक्ष्य स्तोत्रं शीघ्रफलप्रदम् ॥

शरीरार्धमिति । शरीरस्यार्धमित्यर्थः । नन्वम्बया समा-
शरूपार्धस्यैव लिप्सितत्वेन तादृशार्धस्य 'अर्धं नपुंसकम्'
इति समामे अर्धशरीरमिति भावितव्यमिति चेत्, वस्तुतः
समाशरूपस्याप्यर्धस्य एकदेशत्वेन विवक्षितत्वात्पष्ठीसमासः ।
यद्वा समाशवान्येवार्धशब्दः, न चैकदेशिममासापत्तिः;
भाष्यकारेण अर्धप्राप्तः प्रामार्धमिति समाशवाचिन्येव रूप-
द्वयभ्यापीष्टत्वात् अर्धप्राप्तादयः समानाधिकरणसमासेन,
प्रामार्धादय पष्ठीसमासेन च साधनीया इति व्यवस्थाः
तस्मैत्यस्य प्रत्याख्यातत्वात् । केशवेति साधिप्रायसंबुद्धिः—
त्वया हि शरीरार्धं लब्धम् अतस्त्वमेव तदुपायं जानासीति ।
शंकरनारायणात्मिका मूर्तिश्च महेश्वरस्य पञ्चविंशतिमूर्तिषु
त्रयोदशी शिवानामेषु प्रसिद्धा । यथोक्तं वातूलशुद्धे तत्त्व-

भेदपटले— 'त्रयोदशी हरेरर्घमर्धनारी चतुर्दशम्' इति ।
स्तोत्रमिति । गुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तुति, तत्साधनी
भूतशब्दमात्रं वा । 'दास्रीक्ष्म—' इत्यादिना करणे घृम्प-
त्य । तदाचक्ष्वेति । अधीष्टे लोट् ॥

नारायण उवाच—

अस्ति गुह्यतमं गौरि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
शंभोरहं प्रवक्ष्यामि पठतां शीघ्रकामदम् ॥

अस्तीति । वर्तमानव्यपदेशेनेव द्योतयति— नेमानि
नामानि मयेत. परं कल्पनीयानि, किं तु प्रागेव सिद्धान्य-
धुनापि वर्तन्ते इति । गुह्यतमं संवरणीयवमम् । 'अंसिदुहि-
गुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति क्यप् । गुह्यतमत्वं च
श्रुतिस्मृतिरहस्यार्थनिग्रन्थनरूपत्वात् । नाम्नामिति । ननु
स्तोत्रमाचक्ष्वेति स्तुतिसाधनकथनाभ्येषणे नाम्ना कीर्तनम-
युक्तम्, नाम्नां वदच्छाशब्दत्वेन मठभेदेन दान्यवाचको-
भयस्वरूपान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति चेत्, मत्स्यं नामा-
नि तादृशान्येव; शिवादिपदानि तु योगार्थप्रधानानि; नाम-
न्यपदेशस्तु तत्प्रतिपाद्ययोगार्थानां संज्ञानन्दप्रवृत्तिनिमित्तभू-
तसंक्षिप्तस्वरूपवदमाधारणत्वाभिप्राय । यद्यपि शिवादिश-

व्येष्टु कानिचिन्नामान्यपि भवन्ति, तथापि तेषु विद्यमानो
रूढयंशो न विवक्षितः, तेन स्तुतेरभावात्; न हि वाचक-
शब्दबाहुल्यमात्रमुत्कर्षः, घटादिसाधारण्यात्; परं तु स्तु-
तिपरेषु वाक्येषु विशेषेषु सस्तु नामपदैरेव स्तुतिसाधनं रू-
ढयर्थवचोभार्यस्याप्यसाधारण्यक्यापनाय । प्रवक्ष्यामि, प्रथमं
वक्ष्यामि । पठतामिति लिङ्गमभिवक्षितम् । इत्युक्तवोपदि-
देशेति शेषः । यद्यपि चिच्छक्तिरूपाया भम्बायाः किमप्य-
विदितं नास्ति, नापि नित्यसिद्धमेकशरीरत्वं कर्मलभ्यम्,
तथापि श्रोतॄणां विश्वासजननायाकवायिकेन नित्यता ॥

‘ऋषिच्छन्दोदेवताभि परित्यक्तो भुजंगमः’ इति म-
न्त्रशास्त्रवचनात्तत्त्वमर्थं दर्शयति—

**नारायण ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । सदाशिवो
देवता ।**

नारायण ऋषिरिति । मन्त्रद्वयेत्यर्थः । अत एव प्रव-
क्ष्यामीति प्रथमवक्तृत्वमावेष्टवम् । अनुष्टुप्छन्द इति ।
अष्टाक्षरपादपठितत्वात् । सदाशिवो देवतेति । मन्त्रप्रतिपाद्य
इत्यर्थः । यद्यपि शिवपदेनोपक्रमात् सदाशिवानुत्तीर्णः पद-
त्रिंशत्तमस्तत्त्वरूपः परमशिव एव प्रतिपाद्यः, यद्वा महेश्वर

एव प्रतिपाद्य, शरीरार्धप्राप्त्यर्थकस्तोत्रेण तदातुरेव स्तोतव्य-
त्वात्, अर्धनारीश्वरमूर्तेर्महेश्वरव्यूह एवान्तर्भावात् । यद्योक्तं
वात्सलशुद्धे—‘कर्मस्य सहस्रांशान्महेश्वरसमुद्भवः । महेश
सफलं विद्यात्सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ॥ पञ्चविंशतिभेदेन
मूर्तीनां पञ्चविंशतिः’ इत्युपक्रम्य, ‘अथोदञ्च हरेरर्धमर्ध
नारी चतुर्दशम्’ इति तन्मूर्तिषु परिगणनात् । तथापि
शिवतत्त्वस्य निष्कलतया केवलमुमुक्षूपाम्पतया फलाभि-
धिमुपास्ययोर्महेश्वरसदाशिवयो केवलसकलान्महेश्वरात्स-
कलनिष्कलात्मकस्य सदाशिवस्याभ्यर्हिततया कार्यकारणयो
र्महेश्वरपरमशिवयोर्धर्मेण स्तोतु सौलभ्यादवतारमूर्तिप्रसादाय
मूलमूर्तुपासनमगवाद्य स एवात्र प्रतिपाद्य इति भावः ॥

तस्य ध्यातव्यं रूपमाह—

धवलषण्डपुपमिन्दोर्मण्डले संनिविष्टं

भुजगवलयहारं भस्मदिग्धाङ्गमीशम् ।

हरिणपरशुपाणिं चारुचन्द्रार्धमौलिं

हृदयकमलमध्ये संततं चिन्तयामि ॥

यद्यपि मदाशिवो दशभुजः, तथापि तस्य जपकाले
शराभयमृगपरशुपाणित्वस्याप्युपदिष्टतया हरिणपरशुपदं शरा

भयोरप्युपलक्षणम् । यथोक्त कामिके— ‘जपकाले तु मन्त्रस्य ध्येयो देवश्चतुर्भुज । वराभयपरश्वेणलमत्करसरो-
रुहः’ इति । ध्यानकाले ध्यातव्यत्वेन विहिता अङ्गप्रत्यङ्गसा-
ङ्गोपाङ्गरूपा येऽङ्गभेदा चातूलशुद्धोक्ताः ते चत्वारोऽप्यत्र प्रदर्शिताः । तथा हि— भवबलपुष्पमित्यनेन सर्वाङ्गप्रहणा-
च्छिरोवक्त्रद्वयाख्यान्यङ्गानि वक्त्रः कण्ठादीनि प्रत्यङ्गानि दर्शितानि । ‘शिरो वक्त्रं च हृदयमङ्गमित्यभिधीयते । वक्त्रः कण्ठ स्तनौ बाहू नाभिगुह्योदरं तथा ॥ नेत्रनासाश्चकर्णं च पाणिपादतलाङ्गुली । ऊरु जानू च जङ्घे च प्रत्यङ्गमिति कीर्तितम्’ इति चातूलशुद्धवचनात् । हरिणपरशुपाणिमित्यनेन माङ्गं दर्शितम्— ‘मूर्ध्ना गुणरूपं तु माङ्गं चेति प्रकीर्तितम्’ इति प्रतिज्ञाय, के ते गुणा इत्याकाङ्क्षायाम् ‘त्रिगुणा शक्तिप्रनापावभेदोऽनुमदमया । क्रुद्धिर्माया विवर्णश्च नादः संहतिरेव च ॥ एते दशगुणाः प्रोक्तास्तेषां लक्षणमुच्यते’ इति गुणाननुक्रम्य ‘त्रैगुण्यं शूलमित्युक्त शक्तिः परशुरिष्यते’ इत्यादिना ‘एते वै गुणरूपाश्च माङ्गं चेति प्रकीर्तिताः’ इति चातूलशुद्धेऽभिधानात् । भुजगबलवहारमित्यादिभिश्च उपाङ्गं दर्शितम् । ‘वक्षोपवीतमालाश्च गन्धमाभरणं तथा । भ्रामनावरणे चैव उपाङ्गमिति कीर्तितम्’ इति चातूलशुद्धव-

चनात् । भुजगवलय इत्यनेन हाररूपमालायाः, भस्मदिग्धा-
ङ्गमित्यनेन गन्धपदप्रतिपाद्याङ्गरागस्य, इन्दोर्मण्डले इत्यने-
नासनस्य, चारुचन्द्रार्ध इत्यनेन भूपणस्य च निबद्धत्वात् ॥

शिवो महेश्वरः शंभुः पिनाकी शशिशेखरः ।

वामदेवो विरूपाक्षः कपर्दी नीललोहितः ॥

एवं स्तोत्रप्रतिपाद्यं सदाशिवं मूलभूतपरमशिवाभेदेन स्तो-
त्रं शिवनाम्नोपक्रमते— शिव इति । शिवशब्दः शोभनवचनः,
'स्वश्रेयसं शिवं भद्रम्' इत्यमरकोशात् । शिवाः शोभनाः
सर्वज्ञत्वादयो गुणा अस्य सन्तीति शिवः । अशं आदेराकृ-
तिगणत्वादध्यक्षः । इत्यलंकारविधया भवेदोपचाराद्धा । स-
र्वज्ञत्वादयश्चाङ्गाव्ययभेदेन द्विविधाः शिवपुराणात्मप्रसिद्धाः ।
यथोक्तम्— 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिवोधः स्ववन्मता नित्यम-
लुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः पडादुरङ्गानि महेश्व-
रस्य ॥ ज्ञानं विरागैश्चर्यं तपः मर्त्यं क्षमा घृतिः । सप्त-
स्वमात्मसंवेधो ज्ञापिष्ठानृत्वमेव च ॥ अव्ययानि दृष्टानि
नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे' इति । यद्यपि परमशिवस्य निष्कल-
त्वादुणा न भवन्ति 'निष्कले निष्कल्यं शान्तं निरवयवं नि-
रञ्जनम्' इति श्रुतेः, वातूलशुद्धे च 'शिवतत्त्वं महाभेन नि-

‘फलं त्विति कीर्तितम्’ इति वचनाच्च; तथापि ‘सृष्ट्यर्थं सर्वतत्त्वानां लोकस्योत्पत्तिकारणात् । योगिनामुपकाराय स्वेच्छया गृह्यते तन्मू’ इति, ‘तथैव योगिनां चापि ज्ञा-
मिनां मन्त्रिणामपि । अपपूजानिमित्ताय निष्कलं सकलं
भवेत्’ इति च तत्रैव वातूलशुद्धे वचनात्, तदामितपराश-
क्तिकल्पितान्गुणानादाय तथा व्यवदेष्टाः । अथवा शिवः
स्वयमेव शिवः शोभनत्वात्; शोभनत्वं च सर्वजिद्विद्वत्स्या-
णवकामेजमायेयाख्यानादिमलत्रयाभावरूपनैर्मल्यलक्षणं शु-
द्धावम् । अणुर्जीवः तस्यानादिजीवतापादकोऽविद्यासंघबन्धः
आणवं मलम्, भजादिकर्मफलवासनारूपं कार्मणं मलम्,
अस्ति प्रकाशते इति व्यवहारसामग्र्यां सत्यां नास्ति न
प्रकाशते इति व्यवहारयोग्यत्वरूपमावरणं मायेयं मलमिति
सकलशिवानुपपत्तिरुक्तम्; तादृशमलत्रयाभावश्च परमात्म-
न्यकमेवमये सर्वज्ञे संभवति इति निर्मलता । यथोक्तं वायुसं-
हितायाम्— ‘अथवाशेषकत्वाणशुणैकघन ईश्वरः । शिव
इत्युच्यते साक्षिः शिवतत्त्वार्थवेदिभिः’ इति । तथा ‘अना-
दिमलसंश्लेषप्राग्भावात्स्वभावतः । अत्यन्तपरिशुद्धात्मेवतो-
ऽयं शिव उच्यते’ इति च । तथा तत्रैव प्रदेशान्तरेऽपि
‘विशुद्धिः शिवता स्वतः’ इति । वातूलशुद्धेऽन्युक्तम्

‘शुद्धत्वात्तु शिव प्रोक्त’ इति । यद्वा भेदेऽस्मिन्सर्व-
मिति शिव । सर्वकारणीभूतचिच्छक्तेरप्याधारतया परम
शिवस्यैव जगदाधारत्वात् । सर्वनिघृष्टरिप्यलब्धशिवपदप्रहे-
ष्या अस्वतन्त्रे’ इति स्वतन्त्रपदवाक्यकर्तृभिन्नेऽधिकरणे
औणादिकनिपातनात्साधु । यो योनिं योनिमयितेष्टस्येक
यस्मिन्निदं स च वि चैति विश्व तमीशान वरद देवमीड्य
निष्ठाप्येमा शान्तिमत्यन्तमेति’ इति श्रुते । अथवा शान्त्य
तीति शिव ‘शिवाद्यश्च’ इति जैनेन्द्रव्याकरणसूत्रेण कनि
इत्यमलोपयोश्च रूपमिति सुभूतिचन्द्र , निर्विकार इत्यर्थः ।
‘निष्क्रिय निष्कल शान्तम्’ ‘त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त-
म्’ इति च श्रुते । अथवा वष्टीति शिव । ‘वक्षकान्तौ’ इति
धातो पचाद्यधि प्रुपोदरादित्वावर्णव्यत्यये अकारस्येकारादेशे
च शिव इति रूपम्, ‘हिसिधातो सिद्धशब्दो वक्षकान्तौ
शिव स्मृत । वर्णव्यत्ययत सिद्ध पदयक कश्यपो यथा’
इत्यभियुक्तोक्ते । तथा च इच्छाभव इत्यर्थः । यद्यपि
‘कर्तरि कृत्’ इत्यनुशासनात् कर्तृत्वस्य च धात्व-
र्थविषयकृत्याश्रयत्वरूपत्वात् प्रकृते पचाद्यन्प्रत्ययस्याभया-
र्थकत्वमलभ्यम्, तथापि क्षानादिगोचरकृतेरभावेन क्षाना-
दिवोधकमातृसरकर्तृप्रत्ययाना जीनातीच्छति यतवे इत्या-

विषु आश्रयलक्षकतया सप्रतिपन्नत्वेन इच्छाश्रयत्वपर्यव-
सानात् । सा चेच्छा शिवस्य चिद्रूपाया पराशक्तेर्भेद
एव, 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेः । वातूल
शुद्धेऽपि— 'तच्छिवेऽपि पराशक्तिः सहस्रांशसमुद्भवा । प-
राशक्तेः सहस्रांशादाविशक्तिसमुद्भवः ॥ आदिशक्तिसहस्रांशा-
दिच्छाशक्तिसमुद्भवः । इच्छाशक्तिसहस्रांशाज्ज्ञानशक्तिसमुद्भ-
वः ॥ ज्ञानशक्तिसहस्रांशात्क्रियाशक्तिसमुद्भवः' इत्याभिधा-
नात् । 'शक्तिराक्षापरा शैवी चिद्रूपा पारमेश्वरी । शिवेऽवति-
ष्ठत्यश्लिष्टं यया करणभूतया' इति, तथा 'तन्वाङ्मण्डला-
रूढा शक्तिरिच्छाद्भवा परा । महालक्ष्मीरिति ख्याता इया-
मा सर्वमनोरमा' इति च शिवपुराणवचनाच्च । परं तु
पराशक्त्याश्रयस्य परमशिवस्य साक्षादेव तदाश्रयत्वे व-
क्तव्ये तदभेदात्कथंचित्समर्थनीयस्यैच्छाशक्त्याश्रयत्वस्य क-
थनं सकलप्रपञ्चहेतुभूतावन्ध्येच्छाश्रयस्य तत्र भद्रमिलवि-
तशरीरार्थप्रदाने को भार इति सूचनार्थम् । अथवा
वष्टि लोकहितमिति शिवः, रूपासिद्धिः प्राग्भवत्; 'ममेध-
यति यन्नित्यं सर्वार्थानामुपक्रमम् । शिवमिच्छन्मनुष्या-
णां तेन देवः शिवः स्मृतः' इति भारतोक्तेः । यद्वा शिवं
मद्भलं करोतीति शिवः, शिवशब्दात्तत्करोतीति प्यन्वात्प-

चाद्याचि रूपम् ; तथा च श्रुतिः—‘ सर्वमन्यत्परित्याज्य शिव
 एको ध्येयः शिवंकरः ’ इति । महाभारतेऽपि ‘ ममा भवन्ति
 मे सर्वे दानवाभामराश्च ये । शिवोऽस्मि सर्वभूताना शिव-
 त्व तेन मे सुराः ’ इति । उद्यमत्र संप्रहस्योक्तः— शैते-
 ऽस्मिजगदीहते दिशति च भ्रमः प्रजानामसौ शान्तिं याति
 समस्तमङ्गलगुणमामैकधीमायते । इच्छाशक्तिमुपैति निर्मल-
 तरश्चास्ते प्रकृत्येति च व्याचष्टे शिवनाम यस्य विभवं तस्मै
 परस्मै नम इति । एवं चात्र यावन्तोऽर्था दर्शितास्तादास्वपि
 तात्पर्यं शिवपदस्यास्ति ; स्तुत्यर्थं शृष्टे तस्मिन्बहुप्रकार-
 स्तुतिक्रोडीकारस्य नानाकथाभेदपदान्यवस्थापयेत् तत्तत्कथोचि-
 तार्थकरोडीकारस्येव गुणत्वात् । एवमेतेषां योगार्थानां रूढि-
 मच्छब्देन प्रतिपादनं रूढिवयोगार्थानामसाधारण्यरूपापनाभि
 प्रायकमित्युक्तमेव । केवलयोगिकानां भक्तवत्सलादिपदाना-
 मपि रूढनामसंबलितपाठवलादेव तद्व्योगार्थासाधारण्याभि-
 प्रायकत्वं स्फुटमेव । तथा चात्र साधारण्ययोगार्थपराणां भक्त-
 वत्सलादिपदानामसाधारण्याभिप्रायस्य यद्यप्यन्येऽपि भक्त
 वत्सलाः सन्ति, तथापि ते न शिववद्भक्तवत्सलाः, अस्य
 हि वातमस्यमन्यादृशमिति दृष्ट्वा समर्थने ‘ भेदकातिशयो-
 क्तिः रयात्तस्यैवान्यत्ववर्जनम् ’ इत्युक्तलक्षणा भेदकातिशयो-

क्तिः; मक्तवात्सत्य शिवसौवास्ति अन्यस्य तु कस्यापि नास्ति इत्यपलापदृष्ट्या समर्थने 'योगेऽप्ययोगः संबन्धातिशयोक्तिरितीयेते' इत्युक्तलक्षणा संबन्धातिशयोक्तिश्च व्य-
ज्यत इति दिक् । सर्वेष्वपि नामसु तत्तद्भूम्याद्भुतादिरसस्य परमेश्वरविषयरतिभावाङ्गतया रसवदलंकारो वेदितव्यः ।
तथास्मिन्नामनि श्लेषालंकार एक, 'नानार्थसंश्रयः श्लेषो वप्यावर्ण्योभयास्पदः' इति तल्लक्षणात्; स च प्रथमः; व-
र्ण्यैकविषयत्वात् । तथा श्लेते अस्मिन्मगदिति शिवः इति व्यु-
त्पत्तौ प्रसिद्धं यज्जगदतिविस्तृतं तदप्यस्मिन्श्लेते असंवाधेन य-
तते इत्यर्थादधिकालंकारः, 'पृथ्वाधेपापदाधाराभिक्यं तदपि तन्मतम्' इति तल्लक्षणात् । अत एव तादृशान्यापकदाशालि-
स्वनिवन्धनाद्भुतरसस्य परमेश्वरविषयरतिभावाङ्गतया रसवद-
लंकारः, 'रसस्य पराङ्गत्वे रसवदलंकारः' इति तल्लक्षणात् ।
शिवंकर इत्यर्थे कल्याणवाचिनः शिवशब्दस्य तज्जनके लक्ष-
णया प्रयोग इति समर्थने हेत्वलंकारः, 'हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते' इति तल्लक्षणात् । न च शिवशब्दस्य मङ्ग-
लवाचिनो लक्षणया तदेतौ प्रयोगे नपुंसकतैव स्यात् न तु
पुलिङ्गतेति वाच्यम्; लाक्षणिकानां शक्यलिङ्गनियमाभिदेः,
गङ्गायां घोष इत्यादिषु कचित्तत्सद्भावेऽपि गुणवचनानां म-

संकर इति । इह तु भेदेऽस्मिन्निश्व इति संसर्गे रसवदलंकारः, अस्मिन्मंसर्गे संसर्गान्तरे च व्यासज्य वर्तते श्लेषः, संसर्गान्तर एव वर्तते हेत्वलंकार इति द्वैपन्यम् । तथाप्येकवाचकानुप्रवेशसंकरोऽव्याहृत एव । तथाहि— सदाहृतश्लेषेऽपि संकीर्यमाणालंकारयोरधिकरणीभूतसंसर्गैक्यं नोक्तसंकरप्रयोजकम्, तथाहि सति एकवाक्यानुप्रवेशसंकरः सामानाधिकरण्यसंकर इत्यादिरेव व्यपदेशः स्यात्, न तु वाचकैक्यघटितोऽपि । किं तु संकीर्यमाणालंकारयोरधिकरणीभूतसंसर्गोपस्थापकैक्यमेवोक्तसंकरप्रयोजकम्, तस्यैव एकवाचकानुप्रवेशप्रवृत्त्यानुगमात् । तच्च कचिरसंसर्गैक्ये भवति कश्चित्तद्वेव इत्यन्यदेतत् । प्रकृते एकस्मिन्निश्वप्रवृत्तरूपे वाचके तदुपस्थाप्यसंसर्गद्वयाभ्यतया श्लेषः तदुपस्थाप्यैकसंसर्गनिष्ठतया रसवदलंकार-आनुप्रविष्टाविति युक्त एव तयोरेकवाचकानुप्रवेशः । भसांशयिकस्तु रसवदलंकाराधिकालंकारयोरैकवाचकानुप्रवेशसंकर इत्यलं प्रमकानुप्रसक्त्या । इदं च श्रुतिमिदं नाम, 'नमः शिवाय च शिवसराय च' 'तस्मात्सर्गगतः शिवः' 'न सप्त चासच्छिव एव केवल' इत्यादिनहुःश्रुतिप्रसिद्धेः । माहात्म्यं चास्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्, 'अपि वा यश्चण्डालः शिव इति

त्वयंलक्षणाया सर्वेषां पुयोगलक्षणायां च तादृशनिवमाभावस्य
 सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । न च पुयोगस्थले न प्रकृतौ लक्षणा,
 किं तु स्त्रीप्रत्यय एव प्रकृत्यर्थसंयन्धिर्नो स्त्रियमाहेति वाच्य-
 म् ; तथा सति 'तस्यैवम्' इति तद्धिते नाप्राप्ते आरभ्यमाणेन
 स्त्रीया तस्य वाचात्कदापि पाठ्येति तद्धितान्तरूपामिद्विप्र-
 सङ्गात् । अतः प्रकृतिरेव यदा तत्साहचर्यात्तत्संबन्धिन्या
 स्त्रिया लक्षणया प्रवर्तते, तदा स्त्रीलिङ्गायास्तस्याः भव्यधि-
 कारविहितस्वार्थिको स्त्रीपिति सिद्धान्तः । स्पष्टं चैतत्प्रतिपा-
 दितं पुयोगसूत्रे महाभाष्ये— अतस्मिन्स्तच्छब्दश्चतुर्धा भ-
 वति, तात्पर्यात्तादृम्यात्तस्मात्तस्मात्साहचर्याद्येत्यादिना ।
 एतच्च पदमन्तर्यादावपि स्पष्टम् । त्रयाणां चैतेषां संसृष्टिः ।
 यद्वा एकवाचकानुप्रवेशलक्षणं संकरः । यद्यप्येकस्मिन्नेव
 संसर्गे लक्षणद्वययोगात् यत्रालंकारद्वयम् तत्रैव तयोरेकवा-
 चकानुप्रवेशः संकरः । यथा 'विष्णुरपरिरम्भावात्तन्निप्यन्व-
 पूर्णः शशिशुपदुपकृत्यैराळनादैस्तरुणाम् । विकलितजलमेक
 प्रक्रियागौरवेण व्यरधि न द्रुतचित्तस्तत्र भैमीवनेन' इति ।
 अत्र हि शफटिकाळवालानां चन्द्रिकासंबन्धप्रयुक्तनिप्यन्ववर्ण-
 ने ममृद्धिमद्वन्तुवर्णनरूपोदात्तालंकारस्य असंबन्धे संबन्धरू-
 पाया भवितव्योत्प्रेक्ष्य सन्तुष्टः । तयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणं ।

संकर इति । इह तु भेदेऽस्मिन्निव इति संसर्गे
 रसवदलंकारः, अस्मिन्संसर्गे संसर्गान्तरे च व्यासजव
 वतंते श्लेषः, संसर्गान्तर एव वतंते हेत्वलंकार इति
 वैषम्यम् । तथाप्येकवाचकानुप्रवेशसकरोऽव्याहत एव ।
 तथाहि— उदाहृतश्लोकेऽपि संकीर्त्यमाणालंकारयोरधिकर-
 णीभूतसंसर्गैक्यं नोक्तसंकरप्रयोजकम्, तथाहि सति एक-
 वाक्यानुप्रवेशसंकरः सामानाधिकरण्यसंकर इत्यादिरेव व्य-
 पदेशः स्यात्, न तु वाचकैक्यघटितोऽपि । किं तु संकी-
 र्यमाणालंकारयोरधिकरणीभूतसंसर्गोपस्थापकैक्यभेदोक्तसंकर-
 प्रयोजकम्, तस्यैव एकवाचकानुप्रवेशशब्दार्थानुगमात् ।
 तच्च कचित्संसर्गैक्ये भवति क्वचित्तद्देद इत्यन्यदेतत् । म-
 कृते एकमिच्छित्यशब्दरूपे वाचके तदुपस्थाप्यसंसर्गद्वया-
 भयतया श्लेषः तदुपस्थाप्यैकसंसर्गनिष्ठतया रसवदलंकार-
 भ्रान्तप्रविष्टाविति युक्त एव तयोरेकवाचकानुप्रवेशः । भसाश-
 विकस्तु रसवदलंकाराधिकालंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशमंकर
 इत्यलं प्रमत्तानुप्रसक्त्या । इदं च श्रुतिभिर्दं नाम, 'नमः
 शिवाय च शिवतराय च' 'तस्मात्सर्गगतः शिवः' 'न सप्र
 चामच्छिव एव केवलः' इत्यादिबहुश्रुतिप्रामिद्वेः । माहात्म्यं
 चास्य श्रुतिस्मृतिप्रामिद्वम्, 'अपि वा यश्चण्डालः शिव इति

वाचं वदेत्तेन सह संवसेत्तेन सह संवदेत्तेन सह भुञ्जीत' इति श्रुतेः 'यद्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत्प्रसङ्गादयमाहु हन्ति सत् । पवित्रकीर्तिं समलङ्घयन्नासन्नं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः' 'महापातकविच्छिन्नै शिव इत्यक्षरद्वयम् । अलं नमस्त्रियायुक्तो मुक्तये कल्पते मनु.' इत्यादिस्मृतेश्च । अत एव शिवनाम्नि शिवनामपठिते श्रीमत्पञ्चाक्षरे च जीवरत्नज्योत्स्नहारः शिवागमवेदिनाम् । 'तस्मात्सह तया शक्त्या इदि पश्यन्ति ये शिवम् । तेषां ज्ञान्यसिद्धी सिद्धि-
नेतरेषामिति श्रुति' इति शिवपुराणोक्तरीत्या सकलश्रेयः-
कारणभूतसर्वतत्त्वोत्तीर्णश्रीसाम्बशिवप्रतिपादकतया च अस्य नाम्न सर्वातिशायित्वमित्यभिमुक्ताः ॥ १ ॥

एवं श्लोक्तप्रतिपाद्यं सदाशिवं कारणभूतपरमशिवभेदेन स्तुत्वा कार्यभूतमहेश्वराभेदेनापि सौति— महेश्वर इति । 'ईश ऐश्वर्ये' इति धातो, 'स्थेनभासपिसकसो वरच्' इति कर्तरि वरकप्रत्यये ईश्वर महाधासावीश्वर इति विमहे 'स-
न्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा, पूज्यमानै.' इति समासः । महत्त्वं ये-
श्वरे समभिव्याहृतपातूपात्तेशितृत्वद्वारकमसंकुचितविषयत्व-
रूपम्, स्वर्गादियत्किञ्चिदीशितृत्वयोगादीश्वरत्वं हि इन्द्रादीना-
मप्यस्ति ; यदादाय पश्चिमप्रादेश्च सत्पातशान्तिप्रकरणे इन्द्र-

यमादिषु 'इंश्वराय स्वाहा' इति मन्त्रः प्रवृत्तः; शिवस्तु महेश्वरः तेषामपीश्वरत्वात्, 'ध्येयः सर्वेश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शं-
 सुराकाशमध्ये' इति श्रुतेः; 'सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य त्वैश्वर्य-
 मुच्यते' इति भारतवचनाच्च । एतदभिप्रायमेव च 'महेश्वरश्च
 भूतानां महतामीश्वरश्च सः' इति भारतवचनम् । महतः
 प्राणिन इन्द्रादीन्प्राण्यपि यदस्येशितृत्वं वर्तते, इदमेव एत-
 दीयेशितृत्वस्य महत्त्वमिति; न तु महतामीश्वरो महेश्वर
 इति पृथीतपुरुषव्युत्पत्त्यन्तरप्रदर्शनपरम्, तथा सति व्य-
 धिकरणत्वादुत्तरपक्षस्य 'आन्महतः समानाधिकरणजाती-
 ययोः' इत्याद्याभावप्रसङ्गात् । यद्वा ईशितृत्वे महत्त्वम् इत-
 रजनाङ्गया अप्रवर्तनीयेष्वपि कार्येषु प्रवर्तकत्वम्, अङ्गेषु
 जघन्यस्य गुह्यस्य पूजने केनापि प्रवर्तयितुमशक्ये सर्वलो-
 कप्रवर्तनात् । यथोक्तं भारते—'सत्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य
 यथास्थितम् । समर्थयन्ति लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः'
 इति; अयमर्थः— यथास्थितं लिङ्गरूपेणैव स्थितम्, न तु
 रूपान्तरेण तिरोहितमपि; एवंभूतं लिङ्गं लोकाः समर्थ-
 यन्ति, तच्च न यथाकथंचिदवज्ञया, किं तु सत्येन ब्रह्मचर्येण
 सत्यब्रह्मचर्यादिसकलानियमोपेतया महत्या भक्त्या पूजयन्ति
 यतः, अतः इतरदेवतासाध्यकार्यप्रवर्तकतया सर्वत्राप्रति-

इतत्वात् महदीशितृत्वमस्येति महेश्वर इति स्मृतः इति ।
एतदृष्ट्यैव आनुशासनिकेऽप्यभिहितम्— ‘यस्य ब्रह्मा च
त्रिणुश्व त्वं च शक्र सहामरैः । अर्चयन्त्वे सदा लिङ्गं तस्मा-
च्छ्रेष्ठतरो हि कः’ इति । अयं च महेश्वरः सांख्यानामेव
मतभेदेन पुरुषपदवाच्यं पञ्चविंशतितमं तत्त्वम्, ततोऽयु-
क्तीर्णं पङ्क्तिस्तितमं तत्त्वं वा ; उभयथापि श्रुतेः स्मृतेश्च ।
तत्र प्रथमे तावत् ‘माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इति श्रुतिः ; स्मृतेश्च शिवपुराणे बाववीमसंहिता-
याम्— ‘अथवा त्रिगुणं वत्त्वं मायेयमिदमन्ययम् । मायां
तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ मायाविश्वोभकोऽन-
न्तो महेश्वरसमन्वयात्’ इति । योगपातञ्जलेऽपि—‘क्लेश-
कर्मविपाकाशयैरपरामृष्टपुरुषविशेष ईश्वरः’ इति पुरुषे ईश्व-
रपदप्रयोगात् । द्वितीयेऽपि बाजसनेयके श्रूयते— ‘यो वे-
दादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिस्त्रीम-
स्य यः परः स महेश्वरः’ इति ; अस्यार्थः— यः ईश्वरः
वेदादौ स्वरः प्रोक्तः वेदादौ विद्यमानः स्वरः प्रणवः ‘प्रण-
वाद्या हुने वेदाः प्रणवे पर्यवस्यताः’ इति स्मरणात्, स
प्रोक्तः ‘वाच्यवाचकयोर्भेदो नात्यन्तं विद्यते कथित्’ इति
वचनान् । अत एवायं शिरामि शिवनाम्नां प्रणववाच-

कत्वेन निर्वचनम्, 'तस्य वाचकः प्रणवः' इति योगसूत्रं च प्रणवस्य शिववाचकत्वे प्रमाणम् । वेदान्ते च प्रतिष्ठितः तात्पर्यविभान्तिभूमितया स्थितः, वेदान्तसमधिगम्य इति यावत् ; 'तं त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामि' 'ऋचोऽभरे परमे व्योमन्वस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः' इति श्रुतेः । तस्य प्रकृतिलीनस्य लीनबद्धीनः भोक्तृत्वार्थः । यो हि पां भुङ्क्ते स तदेकरसत्वात्तस्यामेव लीन इति व्यवह्रियते, पद-भूतस्य पुरुषस्यापि यः परः प्रेरकतयोत्कृष्टः, संबन्धसामान्य-विवक्षया षष्ठी, स महेश्वर इति । तथा च वायुसंहिताया-म्— 'त्रयोविंशतितत्त्वेभ्यः परा प्रकृतिरुच्यते । प्रकृतेस्तु परं प्राहुः पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥ यं वेदादौ स्वरं प्राहुर्वाच्य-वाचकमावतः । वेदैकवेद्ययाथाध्याद्वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ॥ स एव प्रकृतौ लीनो भोक्तृत्वार्थं प्रकृतेर्यतः । तस्य प्रकृति-लीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रकृतेः पुरुषस्य ॥' इति । यद्वा, त्रिमूर्तितिरोषायकत्वाम्महेश्वरः ; मन्ति हि पञ्च कृत्यानि सृष्टिस्थित्युपसंहारतिरोषानानुग्रह-रूपाणि सकलतन्त्रपुराणप्रसिद्धानि ; तान्मेव ब्रह्मादिपदप्रवृ-त्तिनिमित्तानीति व्यक्तं शिवपुराणे ; यथोक्तम्— 'शिवो महेश्वरश्चैव कद्रो विष्णुः पितामहः । संसारवैद्यः सर्वज्ञः

परमात्मेति मुख्यत ॥ नामाष्टकमिदं तस्य प्रतिपादकमी
 शितु । अथ तु पञ्चक तत्र शास्त्रतीताद्यनुक्रमात् ॥
 सहा सदाशिवादीना पञ्चोपाधिपरिमहात्' इति । तदर्थं
 लाभप्रकारस्तु 'अशू व्याप्तौ' इति धासारन्तर्भावितव्यार्था
 दाहृतोपाधिकादाहृत व्यापयति स्वस्मिन्मन्त्रभावयति त्रिमूर्ती
 रित्यर्थे 'अभातेराशुर्कर्मणि वरट्' इत्युणादिसूत्रेण चकारा
 दुपधाया ईत्विधाधिना वरट्प्रत्ययेन ईधर इति रूपम् । म
 हत्पद् च सकलजगदुपसहारकसहारकद्राद्विशेष व्यापयि-
 तुम् । व्याप्तिश्च मरणमित्यागमेषु प्रसिद्धम्, 'गुरोर्न्यामिदित
 चैव' इत्यादिना तन्त्रराजादिषु प्रयोगात् । तन्मूलं च व्या-
 पत्यात्मन परिच्छेदधीहेतुसरीराद्यवच्छेदकनाशो मरणम्,
 तस्मिन्सत्यात्मनो व्याप्तिरप्रतिवद्धा परमात्मनि घटाद्यवच्छेद
 कनाशो तदवच्छिन्नाकाशस्येव महाकाश इति । एव च त्रिमू-
 र्त्युपसहाररूपतुरीयकृत्यसाधक इति कलितम् । अस्य च
 महेश्वरस्य व्यूह पञ्चविंशतिमूर्त्यात्मक इति प्रागेव वातूळ
 शुद्धवचनमुदाहृतम् । अस्य च समष्टवभिमानिनो मूर्तेरा
 युधान्याभरणानि च तैव दर्शितानि । यथा— 'नाना
 रूपधरो दवो नानाभेदसमन्वित । नानाचिह्नसमोपेतो ना-
 नार्त्तिलापरो ॥ जटामकुटसयुक्तमेकवक्त्र त्रिनेत्रकम् ।

सर्वाभरणसंयुक्तमेवं पद्मासने स्थितम् ॥ वरदाभयहस्तं
 च मृगीपरशुधारकम् । इदं रूपं महेशस्य रूपभेदमथो-
 ग्यु' इति । अत्रेदं तत्त्वम्— अस्ति त्रिमूर्तिजनिका तुरी-
 या ब्रह्मणो मूर्तिः; 'ध्यायीतेजानं प्रणयामितव्यम्' 'सर्व-
 मिवं ब्रह्मविष्णुकर्त्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते' इति श्रुतेः । स एव
 परमशिव इति पुराणागमेषु प्रसिद्धः । स च त्रिधा भिन्नः,
 परमशिवसदाशिवमहेश्वरभेदात् । यत्र परमशिव एकः,
 सदाशिवः पञ्चभेदः, शिवसादाख्यामूर्त्तसादाख्यमूर्त्तसादाख्य-
 कर्तृसादाख्यकर्मसादाख्यभेदात्; महेश्वरः पञ्चविंशतिभेदः
 चन्द्रशेखरादिभेदात्— इत्याहृत्य परमशिवतत्त्वं त्रिन्मूहमे-
 कत्रिंशद्भेदं च; सर्वं चैतद्भातूलशुद्धे तत्त्वभेदपटले प्रथमे
 प्रपञ्चितम् । तत्रायं संग्रहश्लोकः— 'शिवमेकं विजानी-
 यात्सादाख्यं पञ्चधा भवेत् । महेशस्तु महासेन पञ्चविंशति-
 भेदकः ॥ एतद्वै तत्त्वसंयुक्तमेकत्रिंशदिति स्मृतम्' इति;
 'एवं तत्त्वं त्रिभेदं तु ममासात्परिकीर्तितम्' इति च ।
 तत्र महेश्वरस्य साक्षादेव त्रिमूर्तिजनकत्वं शिवागमेषु शिव-
 पुराणेषु च प्रसिद्धम् । यथोक्तं भातूलशुद्धे— 'महेश्वरसह-
 सांशाठुद्रदेवसमुद्भवः । महेश्वरस्य कोट्यशाद्रूपविष्णुसमु-
 द्भवः' इति । तथा पाद्ये शिवराभवसंवादे— 'य एकः

आश्रितो देवो नृदाबन्धः सदाशिवः । विलोचनो गुणाभा-
 रो गुणातीतोऽक्षरोऽव्ययः ॥ जाता सिस्तृक्षा तस्याथ वी-
 क्ष्यात्मस्थं गुणत्रयम् । दक्षिणादसृजत्पुत्रं नृद्वार्णं वामतो
 हरिम् ॥ पृष्ठदेशे महेश्वरं त्रीन्पुत्रानसृजत्प्रभु ' इति । योगा-
 चार्यस्तु भगवान्पतञ्जलि व्याख्याचार्यशान्दिलः स्वप्रणीते वैद्य
 मन्थे जगत्सृष्टिकथनावसरे महेश्वराद्गुह्यस्य रुद्राद्विष्णोस्ततो
 ब्रह्मणश्चोत्पत्तिमाह, तदपि साक्षात्परंपरासाधारण्यात् 'स-
 र्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते' इति श्रुत्या न वि-
 रुध्यत एव । यथोक्तम्— 'पराञ्छिवः शिवाच्छक्ति शक्ते-
 र्नादसमुद्भवः । नादाद्विन्दूदयस्तस्मात्सदाशिवसमुद्भवः ॥ स-
 दाशिवान्महेश्वरं ततो रुद्रसमुद्भवः । रुद्राद्विष्णुस्ततो ब्रह्मा
 ततः सर्वमिदं जगत्' इति । परमशिवस्य तु बाहूल्यशुद्धे
 एकत्वेन कीर्तितस्यापि 'अनुग्रहाय भक्तानां स्वेच्छया गृह्ये
 तनुम्' इति तत्रैव सूचिततया महाकामेश्वरादयो मूर्तयः,
 काश्चिदतिरहस्याः सन्ति ताभ्योपदेशैकसमधिगम्या इति
 मन्थे ॥ लिख्यन्ते । संहाररुद्रव्यूहस्तु हरमृदभवाद्या
 वायुसंहितादिप्रसिद्धाः । अन्याश्च विशालाश्रम्याणुरुद्रील-
 लोहितादयः तत्तत्पुराणप्रसिद्धाः; ताश्च यथावगममे दर्शयि-
 ष्यन्ते । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'माविनं तु महेश्वरम्'

‘समीश्वराणां परमं महेश्वरम्’ ‘यः परः स महेश्वरः’
इत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥

एवं स्तोत्रप्रतिपाद्यं सदाशिवं तिरोवायकमहेश्वरमूर्त्या-
त्मनानुसंधाय क्रमप्राप्तसंहारकद्रमूर्त्यात्मनानुसंधत्ते— शंभु-
रिति । शमित्यन्ययं मुखवाचि, भवतिभ्रान्तर्भावितण्यर्थः,
शं मुखं भावयति उपादयतीति शंभुः; सुप्रकरणे ‘मित-
द्वादिभ्य उपसस्थानम्’ इति कर्त्तरि सुप्रत्ययः, शिवंकर
इत्यर्थः; ‘शिव एको भ्येयः शिवंकरः’ इति श्रुतेः । यद्वा,
भवतिरयं प्राप्त्यर्थः, शं भवति प्राप्नोति इति शंभुः, प्राग्बदेव
सुप्रत्ययः, आनन्दवानित्यर्थः, ‘आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्’
इति श्रुतेः । यद्वा, शं सन् मुखस्वरूपः सन् भवति सत्ता-
मय इति शंभु, ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । इदं
च नाम सत्त्वप्राधान्यज्ञापकम् ; यथा चेदं तथा सार्वत्रिक
इति नामव्याख्यानावसरे वक्ष्यते । अत एवात्रत्यप्रधानक्या-
ख्यानस्य शिववत्तैः पचाथाचि शिव इति शिवनामव्याख्या-
नमेवेन गवार्थतायामपि सत्त्वप्रधानतायां बहुसमाख्याप्रसा-
धोपन्यासपरतया न पौनरुक्त्यम् । यद्वा तत्तन्नामसु संभव-
दर्थवर्णनस्य ये पुनरुक्ता अर्थास्ते तत्र वात्र वा कचिद्वि-
क्षितव्या इत्यभिप्रायकत्वादपौनरुक्त्यम् । अत्र प्रथमव्या-

क्यानस्य संहारकद्रपरत्वम्; अनादौ संसारचक्रे नानायोनिषु
परिभ्रमतां जीवानां कतिपयकालविश्रान्तिरूपोपसंहारसुख-
प्रवर्तकत्वप्रदर्शनादुपपन्नम्, भिषक्कुतग्रजल्लेदो प्रजातां-
नामिव शिवकृतोपसंहारः प्रजानां सुखावहत्वाद्दयाकृत्यमिति
शिवपुराणवचनात् । यथोक्तं वायवीयसंहितायाम्— ‘नि-
दानकस्य भिषजो रुग्णे हिंसां प्रयुज्यतः । न किञ्चिदस्ति नै-
र्घृण्यं घृणैवात्र प्रयोजिका’ इति । तथा च महाभारते शान्ति-
पर्वणि त्रिमूर्त्यन्तर्गते कट्टे शंभुपदप्रयोगः— ‘यं विष्णुरि-
न्द्रः शंभुश्च प्रज्ञा लोकपितामहः । स्तुवन्ति विविधैः स्तो-
त्रैर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ तमर्चयन्ति ये शश्वदुगांघ्यतितरन्ति
ते’ इति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम; ‘सर्वेश्वरः शंभुरा-
काशमध्ये’ इति ॥ ३ ॥

अथ क्रमप्राप्तविष्णुमूर्त्यात्मकतां सूचयितुं तत्कृत्यभूतज-
गद्रक्षार्कृत्वेनानुसंधत्ते— पिनाकीति । त्रिपुरदहनममये
शरानलज्वालाया पिहितवान् माकं पिनाक इति टीकासर्व-
स्वै; जपेः विधानार्थस्थापि निपातानामनेकार्थतया प्रकृते
विधानकर्तृपरस्य ‘अत्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया’
इति समासे ‘वष्टि वागुरिः’ इत्यकारलोपे च रूपम् ।
यद्यपि कटाक्षमात्रेण त्रिपुरं दग्धम्, तथापि शर-

स्थकालान्यादिप्रार्थनया मुक्तेन शरेण दग्धमेव त्रिपुरं
 पुनर्दग्धमिति पौराणिकोक्तेरुक्तयोगार्थनिर्वाहः । यथोक्तं लि-
 ङ्गपुराणे— सोमश्च मगवान्निष्णुः कालाग्निर्वायुरेव च ।
 शारे उदवस्थिताः सर्वे देवमूषुः प्रणम्य तम् ॥ दग्धमप्यथ
 देवेश वीक्षणेन पुरप्रथम् । अस्मद्वितार्य देवेन शरं मोक्षु-
 मिहार्हसि ॥ अथ संसृज्य धनुषा ज्वां हसंस्त्रिपुरार्दनः ।
 मुमोच धाणं विप्रेन्द्रा विकृष्याकर्णमीश्वरः ॥ तरक्षणात्तरपु-
 नर्दग्धं त्रिपुरं तच्छरार्चिषा' इति । महाभारते उपमन्यूपा-
 ख्यानेऽप्युक्तम्— ' इन्द्रायुधसहस्राभं धनुस्तस्य महात्मनः ।
 पिनाकमिति विख्यातं स च वै पन्नगो महान् ॥ सप्तशीर्षो
 महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोल्बणः । व्यावेष्टितमहामीव, स्थितः
 पुरुषविग्रहः ॥ शरश्च सूर्यसंकाशो दृष्टः पाशुपताह्वयः । येन च
 त्रिपुरं दग्धं सर्वदेवमथः शरः' इति । ॥ च तपस्यतः कण्व-
 स्य शिरःप्रदेशोद्भूताहस्मीकादुत्पन्नेन वेशुना शिवत्रिष्णुसो-
 मानुदिश्य ब्रह्मणा प्रणीतेषु त्रिषु चापेषु प्रथमः ; यथोक्तमु-
 गामहेश्वरसंवादे— 'युगान्तरे महादेवि कण्वो नाम महा-
 मुनिः । स हि दिव्यां तपश्चर्यां कर्तुमेवोपचक्रमे' इत्यारभ्य,
 'पिनाकं नाम मे चापं शार्ङ्गं नाम हरेर्धनुः । तृतीयमव-
 शेषेण गाण्डीवमवधनुः । तच्च सोमाय निर्दिश्य ब्रह्मा

लोकं गतः पुनः' इत्यन्तेन । तद्वान्पिनाकीति प्रशंसायां
 मत्वर्थीय इति । प्रशंसा च— 'नमस्ते अम्बु धन्वने'
 'अवतस्य धनुस्त्वम् महस्त्राक्ष दत्तेषुषे' 'या ते हेतिर्मातुष्ट
 म हस्ते धमूव ते धनुः' 'अहंन्विमर्षि सायकानि धन्वा'
 इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धवैभववत्त्वात् । अथवा, पाति रक्षति जग-
 दिति पिनाकः, 'या ते हेतिर्मातुष्टम हस्ते धमूव ते धनुः ।
 तथास्मान्निश्वतस्त्वमथक्षया परिच्युज' इति श्रुतेः ; 'पिना-
 काद्यश्च' इत्यौणादिकनिपातमेव पातेरौणादिकाकप्रत्ययस्य
 नुगागमस्य इकारान्तादेशस्य च निपातनात्साधुः । तद्वान्-
 पिनाकीति प्राग्वात् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'प्राणे-
 श्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी' इति ॥ ४ ॥

शशिशेखर इति । शशाकारो लाञ्छनविशेषः शशः,
 सोऽस्यास्तीति शशी, स शेखरो यस्येति तथोक्तः । अयं
 चन्द्रः परमेश्वरस्य ज्ञानरूप इति शिवागमे दर्शितम् । यथो-
 त्तम्— 'ज्ञानचन्द्रकलाचूडं दशदिग्बाहुमण्डलम्' इति ।
 तथा बराहपुराणेऽपि क्षेत्रान्यर्थं स्तुवतां देवानां वचनम्—
 'जटाश्वरूपेण समस्तमागराः कुलाचलाः सिंधुवहाः सर्व-
 तः । शशी परिज्ञानमिदं त्वं स्थितं न देव पश्यन्ति बुद्ध-
 यो जनाः' इति । चन्द्रस्य च ज्ञानरूपत्वकीर्तनम्, 'सोमो

गौरी अधिभितः' इति श्रुत्या 'अहमस्मिन्निरोगिष्ठस्त्वं सोम-
शिरसि स्थिता । अग्नीषोमात्मकं विश्वमावाभ्यां समधिष्ठि-
तम्' इति शिवपुराणवचनेन च विश्वकिरूपगौरीशरीर-
तयावगमितस्यात्तत्तादात्म्याभिप्रायम्; एवंमूतचन्द्रशेखरत्वो-
क्त्या स्रष्टव्यजगदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसूचनेन सृष्ट्या-
ख्यं प्रथमं कृत्यं सूचितम् । अथवा सर्वजीवसमष्टिमूतसो-
मधारकत्वकीर्तनेन वा स्रष्टृत्वसूचनम् । तथाच च सोमस्य
सर्वशरीरेषु विद्यमानः क्षेत्रज्ञ एव मूर्तामूर्ते द्वे रूपे बभूव त-
स्यामूर्त रूपं क्षेत्रज्ञः मूर्त तु रूपं क्षीरोदमयनोद्भूतः सोम
इति वराहपुराणे प्रजापालमन्त्रतपःसंवादे प्रपञ्चितम् ।
यथोक्तं तत्रैव— 'तस्मिन्सु मयिते जातः पुनः सोमो
महीपते । योऽसौ क्षेत्रज्ञसंज्ञो वै देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥
स एव सोमो मन्त्रव्यो वेदिनां जीवसंज्ञितः' इति । यद्वा
अनेन मृदुद्वयता सूच्यते; तथाहि— दक्षाध्वरेऽनपराधो-
ऽपि चन्द्रः संभ्रमवशात्कुक्षेन वीरभट्रेण हतरेरपराधिभिः
सह शिक्षितः; पश्चात्स्वानपराधितावेदनदृष्टेन परमेश्वरेणा-
दण्ड्यदण्डनदोषशान्तये शिरसा धारित इत्यानुशासनिके
उमामहेश्वरसंवादे दर्शितम् । यथोक्तम्— 'सोमस्तत्र मया
देवि कुपितेन अवार्दितः । पश्यंश्चानपराधी सन्वादाद्दृष्टेन

तादृशः ॥ तथा विनिकृतेनाहं सामपूर्वं प्रसादितः । तन्मे
चिन्तयतश्चास्मिन्पश्चात्तापः पुरा श्रिये । तदा प्रभृति सोमं
हि शिरसा धारयाम्यहम् । एवं मे पापहानिस्तु भवेदिति
मतिर्मम' इति । इयं च महेश्वरमूर्तिषु प्रथमा मूर्तिः कर्म-
सादाख्यादुत्पन्ना, 'प्रथमं सोमधारी च' इति, तथा 'इन्दु-
धार्यादि पण्णां तु कर्मसादाख्यसंभवः' इति वातूलशुद्धवच-
नात् । इदं च सकलपुराणेतिहासप्रसिद्धं नाम ॥ ५ ॥

वामदेव इति । वामः सुन्दरः, 'मङ्गलायतनं देवं युवा-
नमसिसुन्दरम् । ध्यायेत्कल्पतरुमूले सुखासीनं सहोमया'
इत्यागमवचनात्; स चामौ देव इति कर्मधारयः । यद्वा
वामो वक्रः लोकविलक्षणकपालधारणायाम्बरशाली, स चा-
सौ देव इति प्राग्बत् । अथवा वामं लोकविलक्षणं यथा भवति
तथा देवः क्रीडाशाली विस्पष्टपटुबद्धा कर्मधारयः । अथवा
वामेन वामार्धेन वामार्धाभिमानिन्या चिच्छक्त्येति यावत्,
देवः क्रीडाशाली इति, 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन'
इति तत्पुरुषः, 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तस्मि-
न्मन्त्राभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वामानिकी ज्ञानवल्लभ्या च' इति श्रुत्या शिवे औदासी-
न्यस्य शक्तेः सकलकार्यनिर्वाहकत्वस्य शिवाष्टयग्मावस्य च

तिमायां प्रतिष्ठितम्' इति शिवपुराणवचनात् । एवं चास्या
मूर्तेरभिव्यक्त्यासमानरूपतया शिवपुराणागमेषु श्रवणात्प्राप्त्या-
ख्यातं सौन्दर्यं लोकविलक्षणत्वं चानयापि दिशा सम-
र्थितं भवति ॥ ६ ॥

विरूपाक्ष इति । विरूपाणि विरुद्धस्वरूपाणि लोकविरु-
द्धमित्यसंख्याविशिष्टानीति यावत्, एवंभूतान्यक्षीणि अस्मेति
बहुग्रीहि ; 'बहुग्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाह्वात्यच्' इति पच्प्र-
त्ययः । त्रिलोचन इत्यर्थः । तथा च श्रुति — 'त्रिलोचनं नील-
कण्ठं प्रधान्तम्' इति । यद्वा, विरूपाणि लोकविलक्षणान्यभा-
णि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि वागादीनि च यस्य, स तथोक्तः ।
इन्द्रियाणीत्युपलक्षणं घातूनामपि, लोके हि आहंकारिकाणि
भौतिकाणि वा इन्द्रियाणि, भौतिकाश्च स्वगाथा घातय ,
नैवं परमेश्वरस्य, 'निष्कलं निष्क्रियं शाश्वतम्' 'अपाणि-
पादम् — अश्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतेः, 'अप्राकृतशरीरं तमति-
मन्मथरूपिणम् । पृथरीतिघनीभूतमभिदानन्दविग्रहम्' इति
शिवपुराणवचनान्, 'नास्य देहेऽस्ति रुधिरं न मांसं ना-
स्ति किञ्चन । प्रतिम्बमिवाकाशे नक्षत्रापमिवाम्बरे ॥
ज्योतिर्मयतया सिद्धमिदं सादाशिवं वप ' ॥

एवं तन्त्रात्मकं रूपमीश्वरस्य विचिन्तयेत्' इति । अत्र हि लोचन इति प्रथमव्याख्याने 'इच्छाज्ञानाक्रियारूपविलमलोचनत्रयम्' इति शिवागमवचनाच्छक्तित्रयात्मकत्वं सूचितम् । द्वितीयव्याख्याने तु अप्राकृतविग्रहत्वं स्पष्टमेव । यस्त्वर्थविरूपाणि सोमसूर्याग्निरूपतया विविधरूपाणि अक्षीणि यस्येति, स उत्तरस्य 'सोमसूर्याग्निलोचनः' इति नाम्ना वक्ष्यत इति नेह लिखितः । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमः' 'विरूपाक्षोऽभिदन्ताक्षि तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताक्ष्ये' इति ॥ ७ ॥

कपर्दीति । 'पर्वं पूर्तौ' इति धातोः संपदावित्वाद्भावे क्विपि 'राष्ट्रोप' इति वल्लोपे पशब्दः पूर्तिवाची; अन्तर्भावितपदधातुत एव धातोः 'कर्तारि वा क्विपि पुरपर्यायः पशब्दः; कशब्दो जलवाची, 'माकते वेधासि ब्रध्ने पुंसि कं भिरोऽनुनाः' इत्यमरकोशान् । कस्य पः जलप्रवाहः, स च गाङ्गे विवक्षितः, तेन दायति शुध्यति इत्यर्थे 'दैव् मोधने' इति धातोः 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्सुप्सुप-पदे आतो धातोः कप्रत्ययो भवतीति कर्तारि कप्रत्यये कपर्द इति रूपम् । शुद्धिश्चात्र नैर्मल्यं न तु पावित्र्यम्; स्वतः पावित्रस्य तत्कृतपावित्र्यानपेक्षणम् । यथोक्तं रामायणे—

‘यथात जाह्नवी पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि’ इति । यद्वा,
 कपः गङ्गाप्रवाह एव, तं दायति शोधयति, ‘मवाङ्गपतितं
 तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः’ इति रामायणोक्तरीत्या पवित्रीक-
 रोतीत्यर्थे अन्तर्भावितव्यार्थादपि; कर्मण्युपपदे ‘भातोऽनुपसर्गे
 कः’ इति कः । अथ वा कपरं गङ्गाप्रवाहं ददाति मङ्गीरथा-
 येति वा कपर्दः, जटानां ग्रन्थिविशेषः, सोऽस्यास्तीति
 कपर्दी । अत्र प्रथमव्याख्याने गङ्गाधरत्वमात्रपर्यवसाने व-
 द्यमाणगङ्गाधरनाम्ना पौनःपुन्यत्वात्, तावानपि जलप्रवाहो
 मार्जनवस्त्रस्यवारिवच्छुद्धिमात्रफलकोऽभूत्, न तु भूमौ
 निपपातेति पर्यवसानाद्गङ्गातिरोमावलम्बो महिमा सूचितः ।
 द्वितीये तु ‘श्रुताभिछविता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगादिता ।
 गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः’ इत्यानुशासनिकव-
 चनप्रतिपन्नस्य तावतोऽपि गङ्गापाविश्रयस्य भगवज्जटास्परीः
 कारणमिच्छुक्त्या ‘एवंविधे कलियुगे दोषाणामेकशोपनम् ।
 महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति श्रुतिः’ इति कौर्म, ‘अप-
 वित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्परेदेवमी-
 शानं वा बाह्याभ्यन्तरः शुचिः’ इति शिवधर्मे च प्रसिद्धं शि-
 वस्य सर्वोपशान्तिपावनत्वं सूचितम् । तृतीयव्याख्याने कानां
 प्रवाहमेव पुनर्ददातीत्युक्त्या दूषोपलम्बजलविन्दुकलिकामात्र-

रूपतया तिरोभावितस्य जलस्य पुनस्तावत्प्रवाहरूपेणाभिर्भा-
वनं कृतमित्यप्रतिद्वत्स्वाच्छन्द्यलक्षणमैश्वर्यं सूचितम् । इदं
च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'नमः कपर्दिने च व्युत्प्रेक्षाय च'
इति, तथा 'अथ सोमः कपर्दिने' इति च ॥ ८ ॥

नीललोहित इति । नीलश्चासौ लोहितश्चेति 'विशेषण
विशेष्येण बहुलम्' इति समासः । यद्यप्युभे अपि विशेषणे
एव, तथापि विशेषणविशेष्यभावे कामचारानीलस्य विशेषण
साविवक्षया समासः कृतः, 'न हि भवति कुष्णतिला इति
प्रयोक्तव्ये तिलकुष्णा इति' इति महाभाष्योक्ते द्रव्यगुणसं-
निपाते द्रव्यस्य विशेष्यत्वानियमेऽपि गुणद्वयसंनिपाते विशेष-
णविशेष्यभावे कामचारस्य सर्वसंप्रतिपत्तेः । पुराकल्पे शि-
वो मे पुत्रो भूवादिति अभिसंधाय तपस्यन्मृदा भग्नौ जुष्टाव,
तस्य जुष्टो ललाटादुद्गतः स्वेदविन्दुरग्नौ पतित्वा लोहितो
भूत्वा पुनर्जटिल्येव नीलः सन्नुदतिष्ठत्, ततो भगवान्प्रादु-
र्बभूवेति शिवपुराणे प्रपञ्चितम् । तदन्ते चायं श्लोकः —
'भूत्वा लोहितमाश्वेव पुनर्नीलमभूत्ततः । नीललोहित इत्येव
तेनाभावमव्यक्तम्' इति । यद्वा, नीलः कण्ठावच्छेदेन,
लोहितः सर्वाङ्गावच्छेदेनेति नीललोहितः । इदं च सूर्य-
मण्डलान्तर्गतिनो रूपम् 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्य

पुरुषा दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आ प्रणस्तात्सर्व एव
सुवर्णः' इति, 'असौ योऽवसर्पति नीलमीवो विलोहितः । उ-
तैनं गोपा अदृशमदृशमुदृशार्थः' इति च श्रुतेः । यद्वा, नीलो
वामार्धेन, लोहितो दक्षिणार्धेन च इति स तथा । 'अतं
सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' इति श्रुतेः, 'अर्धपुंलक्ष-
णं वन्दे पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' इति च श्रुतेः, अस्याः श्रुतेः
भविष्यत्पुराणे वेदपाठस्तवे अर्धनारीश्वरपरतया विवरणात् ।
अथ वा नीला प्रकृतिः, अविद्याया आवारिकायास्तमः-
प्रधानतया नीलत्वौचित्यात्; लोहितः पुरुषः, तस्य प्रवर्त-
कतया रजःप्रधानतया लोहितत्वौचित्यात्; समयात्मकत्वा-
नीललोहितः । यथोक्तं लिङ्गपुराणे— 'नीलश्च लोहितश्चैव
प्रधानपुरुषाम्बयात्' इति । अत्र ब्रह्मललाटजन्यश्चेदादावि-
र्भूत इति प्रथमन्यास्त्वाने, अयं नीललोहितः संहारवन्न्यू-
ढान्तर्गतः ब्रह्मजन्यस्वाङ्गिज्ञात्; त्रिमूर्तीना हि अन्योन्यस्या
वृत्तपत्तिः शिवपुराणप्रसिद्धा । यथोक्तं वायुसंहितायाम्—
'त्रयस्ते कारणात्मानो जाताः साक्षान्महेश्वरात्' इत्युपक्रम्य
'तपसा तोषयित्वा व पितरं परमेश्वरम् । ब्रह्मनारायणौ पूर्वं
रुद्रः कल्पान्तरेऽसृजन् ॥ कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णू जग-
न्मयम् । विष्णुश्च भगवांस्तत्र ब्रह्माणमसृजत्पुनः ॥ नारायणं

पुनर्मेधा ब्रह्माणं च पुनर्मेवः । एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मवि-
ष्णुमहेश्वरा ॥ परस्परस्मात्त्रायन्ते परस्परजयैषिणः' इति ।
अस्य च रूपं द्रोणपर्वणि कृष्णार्जुनयोः कैलासयात्रायां द-
र्शितम् । यथा— 'ततः पार्श्वे वृषाकृत्य ब्रह्मचारी व्यवर्तत ।
पिङ्गाक्षस्तपसा भेद्यो बलवाग्नीललोहितः' इति । सूर्यमण्डला-
न्तर्वर्तीति व्याख्यानं, प्रधानपुरुषोभयाधिष्ठातेति व्याख्यानं
चायं नीललोहित सदाशिव एव प्रयमोक्तः, यथोक्त लिङ्गपु-
राणे— 'तेषां भावं समाहोक्त्य मुनीनां नीललोहितः । प्राह
गम्भीरया वाचा मण्डलस्थः सदाशिवः' इति । तथा तत्रै-
व— 'मण्डले चाप्रतोऽपश्यं देवदेवं सहोमवा' इत्युपक्रम्य,
तस्य पूर्वमुखं पीतं प्रसन्नं पुठपात्मकम् । अधोरं दक्षिण वक्त्रं
नीलाञ्जनचयोपमम्' इत्यादिना पञ्चमहात्मकस्वकीर्तनाच्च ।
अर्धनारीश्वर इति व्याख्यानं तु महेश्वरव्यूहास्तगतोऽयम्,
'त्रयोदश इरेरधर्मधनारी चतुर्दशम्' इति वातूलशुद्धवच-
नात् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'द्रोणे अग्ध्यसस्पते द्रिष्टु-
ग्नीललोहितः' इति ॥ ९ ॥

शंकरः शूलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभः ।
शिपिविष्टोम्बिकुनाथः श्रीकण्ठो भक्तवत्सलः ॥

शंकर इति । शं कस्याणं करोतीति शंकरः, 'शशि पा-

तोः संज्ञायाम्' इत्यच् प्रत्ययः ; अत्र यद्वक्तव्यम्, तत्सर्वम्
'शंभुः' इत्यत्रोक्तम् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'नमः
शंकराय च मयस्कराय च' इति ॥ १० ॥

शूलपाणिरिति । शूलं पाणौ यस्य सः शूलपाणि, 'म-
हरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' इति पाणिशब्दस्य परानि-
पातः । अस्य च शूलस्य त्रिगुणाद्यात्मकत्वं पाश्चात्पुराणे दर्शि-
तम् ; यथोक्तम्— 'अथ यज्ञात्मको विष्णुस्त्रिशूलं मनसा-
करोत् । गुणावस्थाप्रिकालात्मलोकशक्तित्रयात्मकम्' इति ।
अत एव त्रिविधेषु 'त्रैगुण्यं शूलमेतस्य परशुः सत्यनिष्ठ-
ता' इति, 'इच्छाज्ञानक्रियारूपास्त्रिशूल शक्तयो मताः' इति
च तदेकदेशोऽनूदितः । एवं चैवंभूतस्य शूलस्य करस्यत्वो-
क्त्या त्रिगुणात्मिकाया मायाया म्वाचीनस्वमुक्तं भवति । इदं
च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'ललाटारभ्यस्तः शूलपाणिः पुरुषो-
ऽजायत' इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

खट्वाक्षीति । खट्वाया मन्त्रस्य अक्षं वादः खोऽस्या-
स्यायुधत्वेनेति खट्वाक्षी । खट्वाक्षायुधत्वं च सदाशि-
वस्य प्रसिद्धम् ; यथोक्तं कामिके सदाशिवप्रतिष्ठापटले—
'सदेशस्थापनं यक्ष्ये सप्तध्वजपुरःसरम्' इत्युपक्रम्य, 'वि-
क्लभाभजटाजूटं दशदोर्दण्डमण्डितम् । अमयं च प्रसादं च

तथा शक्तिं त्रिशूलकम् ॥ खट्वाङ्गं दक्षभागस्यैर्वहन्तं कर-
 पल्लवैः । भुजङ्गं चाक्षमालां च डमरुं नीलपद्मजम् ॥ बीज-
 पूरं च वामस्यैर्वहन्तं सुप्रसन्नम्' इति । 'इच्छाज्ञानक्रिया-
 रूपास्त्रिशूलं शक्तयो मताः । उच्छ्रस्ता एव खट्वाङ्गं शुद्ध-
 सत्त्वप्रवर्तिकाः' इति शिवागमवचनेन खट्वाङ्गस्य सत्त्व-
 प्रवर्तकेच्छादिशक्तिप्रयात्मकतया 'महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्व-
 स्यैव प्रवर्तकः' इति श्रुतिसिद्धं सत्त्वप्रवर्तकत्वं सूचितम् ।
 अथ वा मद्यशिरोलवनप्रयुक्तमद्यहत्याप्रताङ्गतया खट्वाङ्गधा-
 रीत्यर्थः । मद्यहत्याप्रताङ्गखट्वाङ्गधारणं च स्मृतिप्रसिद्धम्,
 'खट्वाङ्गं दण्डाद्यम्' इत्यापस्तम्बोक्तेः 'कपालपाणिः खट्वाङ्गी
 मद्यपारी मदोद्विगतः । पूर्णेर्द्धाद्विभवेर्धेर्जद्वहा प्रतिमुच्यते'
 इति शांतिपर्ववचनाच्च । एतेन स्वयमकर्मवश्योऽपि लोक-
 शिभार्यं प्रतमाचरितवानिति सूचनेन लोकानुमहैकरसिक
 इत्युक्तं भवति । एवं च 'शूलपाणिश्च' इति चकारः अत्य-
 र्थको विरोधो द्योतयति— शूलपाणिरपि खट्वाङ्गिनि । 'त्रैगु-
 ण्यं शूलमेतस्य' इति प्रागुक्तरीत्या शूलपाणिरित्यस्य त्रिगुणाती-
 तत्वपर्यवसानेन 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन'
 इति स्मृतेः त्रिगुणातीतया स्वस्य विभिन्निपेपागोचरत्वेऽपि
 लोकशिभार्यं खट्वाङ्गधारणरूपमवचारीत्यन्वयात् । ननु मद्य-

णः शिरोलवनमात्रात्कथं ब्रह्महत्यायाः प्रसक्तिः ? तस्याः ब्राह्मणप्राणवियोजनप्रयोज्यत्वादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, भवन्तमेव पृच्छामः— अस्तु ब्रह्मणः प्राणवियोजनम्; तथापि कथं तस्याः प्रसक्तिः, ब्राह्मणत्वस्य अनुप्यत्वव्याप्यतया ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वाभावात्, अस्तु वा सोऽपि ब्राह्मणः, तथापि वच्छिन्नोक्तवितुः शिवस्य कथं प्रत्यवायः ? अनुप्याधिकारत्वात् 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इति शास्त्रस्येति । यदि ब्रूये, प्रत्यवायप्रसक्तिरहितेनापि परमेश्वरेण एवं प्रायश्चित्तमाचरितं यदि, किमु वक्तव्यं मादृशमिति लोकस्य प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिसिद्ध्ये तदाचरितमिति, इदमपि तथेति गृह्यण— प्राणवियोजनाभावेऽपि शिरोलवनमात्रेण चेद्ब्रह्महत्याव्रतमाचरितम्, किमु वक्तव्यं सर्वथैव वचे इति लोकानां बोधार्थमेवमाचरितमिति । उक्तं चैवं ब्रह्माण्डपुराणे— यद्यप्यमुक्तप्राणोऽसि तथाप्येषोऽनघोऽपि सन् । भिक्षाचरणमात्रेण प्रायश्चित्ती भविष्यति ॥ एवं कृते न केनापि ब्रह्मद्रोहः कृतो भवेत् । इत्युक्त्वा तौ गणेशानौ देवदेवोऽभ्यभाषत ॥ ब्राह्मणा नावमन्तव्या इति लोकस्य कलुषये । युवां भिक्षाटनं कर्तुं नियुक्तावनधौ मया' इति ॥ १२ ॥

विष्णुवलय इति । विष्णुर्वक्ष्यः प्रियो यस्य उपामक-

स्वेनेति वा, विष्णोर्वल्लभः प्रियः स्वयमुपास्यस्वेनेति वा विष्णुवल्लभः । इदं च सौमिके पर्वणि अश्वत्थामानं प्रति शिष्यवचनेन दर्शितम्— ‘सत्यशौचाजवत्यागैस्तपसा नियमेन च । क्षान्त्या धृत्या च भक्त्या च कर्मणा मनसा गिरा ॥ यथावदहमाराध्य कृष्णेनाविष्टकर्मणा । तस्माद्विष्टतमः कृष्णादप्यो मम न विद्यते’ इति । जलधरवधार्थं स्वपादाङ्गुष्ठरेखया जमितं सुदर्शनं बहुकालमुपासीनाय विष्णवे शूलं गृहीत्वा शिषो दत्तवानिति चक्रप्रदानानुग्रहसुखेन च विष्णुप्रियत्वं सर्वपुराणप्रसिद्धम् ‘चरणाङ्गुष्ठरेखोत्थं जलमध्ये सुदर्शनम् । प्रदाय विष्णवे शूलं स्वयं जमाह वैष्णवम्’ इत्यादिना । अथ वा, विष्णुर्वल्लभः प्रियः स्वात्मरक्षेनेति तथा । ‘समासहार्यं परमेश्वरं प्रभुम्’ इत्युपक्रम्य ‘स एव विष्णुः स प्राणः’ इति श्रुतेः, ‘आद्यो-रन्तरं नास्ति शब्देरर्थैरुपापते’ इत्यादिस्मृतेश्च । अत्र प्रथमव्याख्याने— ‘चक्रदानस्वरूपं तु स्मृतमेकोनविंशकम्’ इति बातूलशुद्धोक्ता एकोनविंशतितममूर्तिः, द्वितीयव्याख्याने तु विष्ण्वभेदकीर्तनेन ‘क्षयोदशं हरेरर्पम्’ इति बातूलशुद्धोक्ता शङ्करनारायणात्मिका भोमेश्वरस्य त्रयोदशमूर्तिरप्यनुसंहिता ॥ १३ ॥

शिपिविष्ट इति । शिपयः पञ्चवः 'यज्ञो वै विष्णुः पञ्च-
वः शिपिः' इति श्रुतेः । तेषु विष्टः प्रविष्टः स्वामिभावेन स्थित
इति याचनं, 'एषामीशे पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च
द्विपदाम्' 'इमं पशुं पशुपते ते अग्न चक्षाम्यग्ने सुकृतस्य
मध्ये' इति च श्रुतेः । इदं च श्रुतिप्रामिदं नाम; 'नमो
तिरिणाय च शिपिविष्टाय च' इति ॥ १४ ॥

अम्बिकानाथ इति । अम्बिकाया नाथः पतिरिति वा,
अम्बिकां नाथते याचने इति वा, अम्बिका नाथते आश्राप्ते
इति वा अम्बिकानाथः, अम्बिकाप्रार्थनं शिवस्य 'तद्गणार्थं
सप्तविंशतेन, तदाशानमन तदेयंतपश्चरणेन च शिवपुराणे
गौरीकल्याणप्रकरणे प्रपञ्चितम् । एतेन च 'वैवाह्यं पञ्चमं
प्रोचम्' इति चातुलशुद्धोक्ता पञ्चमी महेश्वरस्य कल्याण-
सुन्दरमूर्तिरनुमहिता । इदं चार्थतः श्रुतिप्रामिदं नाम; 'नमो
हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बि-
कापतये उमापतये पशुपतये नमो नमः' इति ॥ १५ ॥

श्रीकण्ठ इति । श्रीः कालकूटजनिना शोभा, तद्वा-
न्कण्ठो यस्य स तथा; कालकूटजनितमालिन्यमपि शोभैव
परमेश्वरस्य, 'विकारोऽपि भ्राष्ट्रो भुवनभवमङ्गन्यसन्निनः'
इति न्यायादिति भावः । अथ वा श्रीर्धिपमेव, 'श्रीर्धेपरचना-

शोभासंपत्सरलशालिषु । बाष्पीलक्ष्मीलवज्रेषु विषे वित्त्वे-
 ऽप्यथ त्रिषु' इति नानार्थरत्नमालावचनात् । तद्वान्कण्ठो-
 ऽस्येति प्राग्वत् । अनेन इतरामाप्यकर्मकरत्वं सूचितम् ।
 एतेन 'त्रिषापहरणं रूपमष्टादशमिति स्मृतम्' इति बातूल-
 शुद्धवचनावगमिता महेश्वरम्याष्टादशी मूर्तिरनुसंहिता ॥

भक्तवत्सल इति । वत्सः कामः इच्छा, तद्वान्वत्सलः ;
 'वत्सांमाभ्यां कामवले' इति मत्वर्थे लक्षप्रत्ययममवधाने च
 वत्सशब्दः कामवचनः, मलेषु वत्सलः प्रेमशाली भक्त-
 वत्सलः ; तथात्वं चास्य 'महाभाश्रापरो लाभस्तेषामस्ति
 यथा तथा । ममापि लाभस्तद्वामाश्रापरः परमेश्वरि' इत्या-
 दिगिबपुराणवचनैरावेदितम् । एतेन 'चण्डेशानुग्रहं चैव
 ततः सप्तदश स्मृतम्' इति बातूलशुद्धवचनावगमिता चण्डे-
 श्वरानुग्राहिका सप्तदशी महेश्वरमूर्तिरनुसंहिता ॥ १७ ॥

भवः शर्वान्त्रिलोकेशः शितिकण्ठः शिवाग्रियः ।
 उग्रः कपाली कामाग्रिरन्धकासुरमृदनः ॥ ३ ॥

भव इति । भूषाढाः सत्तार्वात्कर्तारि पचाद्यच्, भव-
 त्यस्तीति भवः, भग्नित्यर्थः, 'यत्नं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति
 श्रुतेः । यद्वा अन्तेगिद् रूपम्, अम्यग्याद्विश्वमित्यपादाने वा,

अस्त्यस्मिन्विश्वमित्यधिकरणे वा, 'ऋदोरप्' इत्यपत्यमे चि-
कीर्षिते एव 'अस्तेभूं' इति ध्वादेशे भव इति रूपम् ; कुसुला-
स्पृष्टतीत्यादावादानाङ्गपाके पचेरिव आविर्भावाङ्गसत्तायाम-
स्तेवंतनादपादानोपपत्तिः ; न च 'श्रीणीश्रुवोऽनुपसर्गे' इति
यथा भाव्यमिति बाह्यम् , तत्र श्रीणीध्यां साहचर्याश्रौषा-
दिकस्यैव भवतेऽग्रहणेन अस्तेरप्प्रत्ययभ्यामप्रतिबन्धात् । एवं च
द्वितीयव्याख्याने जगदुपादानत्वम् , तृतीयव्याख्याने जग-
दाधारत्वं चोक्तं भवति ; तथा च श्रुतिः—'यो योनिं योनिम-
धितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं मं च विचैति सर्वम्' 'तमीशानं
वरदं देवमीदृशं निचाप्येमां जान्तिमत्यन्तमेति' इति । इदं
च ललाधिष्ठाया मूर्तेनाम ; यथोक्तं शिवपुराणे—'मंजीवनं
ममस्तस्य जगतः मलिलात्मिका । मय इत्युच्यते मूर्तिर्भवस्य
परमात्मनः' इति । 'आपो वा इदं सर्वं विश्वामूतान्यापः'
इत्यादिश्रुत्या सर्वात्मत्वेन श्रुतानामपामधिष्ठाया मूर्तेरपि
सर्वारम्भकतानिर्वाहकजगदुपादानत्वप्रतिपादकमवनामौचित्या-
त् । यद्यपि 'इयमेव सा या प्रथमा ऋषिच्छन्' इति दे-
वीसूक्ते चिच्छब्दव्यञ्जभूतानां देवीनां कृत्यविशेषप्रपञ्चमपरे
'अपामेका महिमानं विभर्ति' इति श्रुत्या एका चिच्छ-
ब्दव्यञ्जभूतानां मध्ये काचिद्देवी अपां महिमानम् 'आपो वा

इद सर्वम्' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नजगदुपादानत्वलक्षण माहात्म्य
विमर्ति पोषयति स्वसन्निधानेन संपादयति शरीरशरीरिणो
रभेदोपचारेण शरीरिधर्मेण शरीररूपदेमौचित्यादित्यर्थता
त्पर्यकया चिच्छक्तेरेव जलाधिष्ठातृत्वं श्रूयत, तथापि शक्त्य
भेदाच्छिन्नस्यापि तत्पुराणागमेषु वर्णितमित्यादिरोधः । सि
द्धपुराणे तु अष्टमूर्तिममष्टाभिमानि-या मूर्तेर्भव इति नामे
त्युक्तम्, यथा— 'अष्टमूर्तिर्जगत्प्राप्य स्थिताऽय परमे
श्वरः । चराचराणां भूतानां प्राणा विश्वभरात्मकः ॥ भव
त्रैत्युच्यत दैवैर्मंगला-भद्रादिभिः' इति । अत एव शर्वादि-
वदेकतत्त्वाभिमानि-याविशेषेऽपि प्रथिवीमूल्यानन्तरभावित्वे
ऽपि समष्ट्यभिमानित्वमपि भवमूर्तेरस्तीति गौरवादेव अ
पस्तन्याश्रयलायनबोधाद्यनादिसूत्रेषु त्रैवादिपुराणेषु कामि
काद्यागमेषु च शूलगवेषानवल्लिनिद्वार्चनादिकर्मसु अष्ट
नाम्ना मध्ये भवनाञ्च एव प्राथम्येन पाठः— 'भवाय
देवाय नमः शर्वाय देवाय नमः' इत्यादिना । इदं च श्रुति-
प्रसिद्धं नाम, 'नमो भवाय च रुद्राय च' इति ॥ १८ ॥

शर्व इति । शृणाति हिनन्ति अन्तकाले सर्वमिति शर्वः,
'गृध्रभ्यां च' इत्यादिर्लोको वप्रत्ययः । इदं च प्रथिन्यधि
ष्ठाष्टमूर्तेर्नाम । यथोक्तं शिवपुराणे— 'उर्वाशर्वात्मिका मू

तिरिति शास्त्रस्य निश्चयः' इति । जगदुपसंहारकतया नि-
वर्तकस्वभावस्य निवृत्तिकलात्मकपृथिव्यधिष्ठातृत्वौचित्यात् ।
इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'सर्वतः सर्वसर्वेभ्यः' इति ॥

त्रिलोकेश इति । त्रयो लोकाः त्रिलोकाः त्रिलोकाना-
मीशः त्रिलोकेशः । यद्यपि त्रयो लोकाः त्रिलोका इति न
लभ्यते, 'दिक्संख्ये मंशायाम्' इति नियमात् ; नापि त्रित्व-
युक्ता लोकाः त्रिलोकाः इति वचनपदलोपी आकार्यवादि-
वत्समासः ; स हि विचार्यमाणः पूर्वपदलक्षणाभावात्त्राधिकः
कर्मधारय एव पर्यवस्यतीति आकरे स्फुटमिति 'दिक्संख्ये'
इति नियमादेव तस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेः ; तथापि त्रिषु लो-
केषु ईशः ईशनमभ्येति त्रिपदो बहुव्रीहिः व्यधिकरणपूर्वपद
इति ममाधेयम् ; यद्यपि त्रयाणां लोकानां ममाहारः त्रिलो-
कम् इति समाहारद्विगुणापि एतदर्थलाभः, तथापि पात्रादि-
त्वं परिकल्प्य ङीष्कारणे नियामकाभाव इत्युपेक्षितम् । त्रि-
लोकेश इति मुगमः पाठः ; तथा च श्रुतिः— 'य एको
जालवानीशत ईशिनीभिः खर्वान् लोकानीशत ईशिनीभिः
एको हि कृत्रो न द्वितीयाय तस्ये व इमाँल्लोकानीशत ईशि-
नीभिः प्रत्यब्जनाः मंषुकोचान्तकाले मंसृज्य विधा भुवनानि
गोप्ता' इति । एवं च अस्य ईशनं सृष्टिस्त्वितिसंहारकर्तृत्व-

उग्र इति । 'उच समवाये' इति घातोः संबन्धमात्रार्थात्
 उच्यति सर्वेषामुपरि वर्तत इति वा, उत्पूर्वाद्गच्छतेः उद्गच्छति
 विश्वस्मादूर्ध्वं वर्तते विश्वोत्तरो भवतीति या उग्रः, 'कञ्जेन्द्रा-
 प्रवञ्जविप्रकुम्भचुम्भसुरभद्रोममेरुभेलभुक्रुष्टगौरवनेरामा-
 लाः' इत्यौणादिकनिपातनास्माधुः; उग्रस्यन्दश्चोत्कृष्टवाची
 ध्रुतौ प्रसिद्धः 'उग्रोऽस्युग्रोऽहं सजातेषु भूयासम्' इत्यादौ ।
 एवं च विश्वाधिक इति पर्यवसितोऽर्थः । तथा च श्रुतिः—
 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इति । उग्र इति च वायोर-
 धिष्ठात्री मूर्तिकच्यते । यथोक्तं शिवपुराणे—'स्पन्दयन्प्रवतो
 विश्वं विभर्ति स्पन्दते च यत् । उग्र इत्युच्यते सद्भिर्मूर्ता
 रुद्रस्य वेधमः' इति । अस्यार्थः— प्रायेण संबन्धस्य
 कर्मजन्यतया संबन्धहेतुभूतस्पन्दकारकतया तादृगस्पन्दाभ-
 यतया च वायोक्तदधिष्ठातृमूर्तेरपि संबन्धाधिकवात्स्पन्दोप-
 दवाच्यतैषित्यादिति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम; 'नम
 उग्राय च भीमाय च' इति ॥ २३ ॥

कपालीति । कपालं ब्रह्मकपालमस्यास्तीति कपाली,
 एतेनानेकमहात्म्यदर्शित्वलक्षणं मनातन्त्रमुक्तं भवति ।
 यद्वा, ब्रह्मनिरोधवनतूषणेन ब्रह्मापेक्षया यत्नाधिकत्वं सूचि-
 तम् । यथोक्तममर्हाधितैर्महातकंगतवे— 'कस्यान्तरहृदिष-

कोटिकरोटियालाभस्याङ्गरागकमठाङ्गवराहशृङ्गैः । आकल्प
एव तव मङ्गलविग्रहस्य सर्वोत्तरं किमु बलं त्रिव न
व्यनक्ति' इति । एतेन कङ्कालनायास्या 'कङ्कालं षोडशं
भवेत्' इति बातूलशुद्धवचनावगता षोडशी महेश्वरमूर्तिरनु-
संहिता ॥ २४ ॥

कामारिरिति । कामस्य मन्मथस्य अरिः कामारिः, मद-
ननिमाहकत्वं च त्रिवस्य मर्षपुराणप्रसिद्धम् ; तेन च 'ज्ञानं
विरागतैश्वर्यम्' इति श्लोकोक्तं वैराग्याख्यं द्वितीयमव्ययं
सूचितम् । यद्वा, काम कामना अरिर्यस्य, यत्प्राप्तौ विरो-
धिनी कामना स कामारिरित्यर्थः । यथोक्तं शिवपुराणे—
'फलं देहेन देवेति लघुर्मयि ममाश्रयः । फलार्थी तदभावे
मां परित्यक्तुं क्षमो यत' इति । कौर्मोऽपि ईश्वरगतायाम्—
'त्यक्त्वा पुत्रादिषु स्नेह विशोको निष्परिग्रहः । यावज्जीवं
विरक्तः मँदित्त एवार्थयेच्छिवम् । एकेन जन्मना तस्य ददा-
म्यन्ने परं पदम्' इति । शिवधर्मेऽपि अष्टविधभक्तिरूप-
णावसरे— 'मङ्गलजनवात्सल्यं पूजायाश्चानुमोदनम् । स्त-
यमभ्यर्चनं भक्ता मदर्थे चाङ्गचेष्टनम् ॥ मत्कथाप्रवणे सक्तिः
स्वरनेत्राङ्गविक्रिया । समानुस्मरणं नित्यं यच्च मां पोषजो-
वति ॥ योगी वाप्ययथायोगी विरक्तः कामुकोऽप्यवा'

इत्यादि । तत्सर्वं क्रमेण वैराग्यसंपादनद्वारा मोक्षफल-
कत्याभिप्रायम् । अनेन च 'कामारि सप्तम विद्यात्' इति
वातूलशुद्धोक्ता महेश्वरस्य सप्तमी मूर्तिरनुमदिता ॥ २५ ॥

अन्धकामुरसूदन इति । कदाचिच्छीलार्थं देव्या शिवस्य
नयनविधाने कृते सर्वतः प्रवृत्तात्तमसः उद्भूतोऽसुर
कश्चिदन्धका नाम, स च देवीकृतनेत्रविधानप्रयुक्ततम
समुद्भूतत्वादेव्या पुत्रत्वेन परिगृहीतः, एवभूतस्यापि तस्य
सामसत्त्वशाभाख्याद्रोगधुमेव बुद्धिरासीत्, ततश्च त्रैलोक्य
तेनापहृतम्, अम्बायाश्च द्रोहः कृतः, ततो भगवता भैरवेण
महता युद्धेन निगृह्य शूलान्ने प्रोतो ललाटार्धेना चिरं तापि
तः, कृतप्रायश्चित्तोऽभूदिति दृष्ट्वा देव्या प्रथमं पुत्रत्वेन
परिगृहीत इति दयया गणाधिपत्ये स्थापित इति कृत्स्नेन वा-
सनपुराणेन प्रपञ्चितम् । तदिदमुच्यते— अन्धकामुरसूदन
इति । न-यादित्वास्त्वु, न तु 'अनुदात्तेतश्च हलादे' इति
युष्, 'सूददीपदीक्षश्च' इति प्रतिषेधात् । यद्वा युज्येव, न
च प्रतिषेधो बाधकः, 'न य' इति योगविभागेन तस्यानि-
त्यत्वज्ञापनात् । एतेन प्रपञ्चाद्रोगधर्मेपि देवी पुत्राभिमन्धि
मकरोत् इति गुणमेव पुरस्कृत्य दया कृतेति गुणैकपक्षपाति-
त्व सूचितम् ॥ २६ ॥

गङ्गाधरो ललाटाक्षः कालकालः कृपानिधिः ।
भीमः परशुहस्तश्च सृगपाणिर्जटाधरः ॥ ४ ॥

गङ्गाधर इति । धरतीषि धरः, गङ्गायाः धरः गङ्गा-
धरः । गङ्गा चात्र हैमवती कुटिलापरनामधेया ब्रह्मशापा-
सादितजलमावा वामनपुराणप्रसिद्धा, यद्धारणाय भगीरथेन
शिवः प्रसादितः । एतेन भक्तवश्यत्वम्, इतरासाध्यकर्मक-
रत्वं च सूचितम् । गङ्गाधारणस्येतरासाध्यत्वं च आरण्यप-
र्वणि भगीरथ प्रति गङ्गावचनेन दर्शितम्— ‘करिष्यामि
महाराज वचस्ते नाम मंजयः । वेयं तु मम दुर्घर्षं पतन्त्या
गगनाभिधौ ॥ न शक्नोषु लोकेषु कश्चिद्वारयितुं नृप ।
अन्यत्र विबुधश्रेष्ठाभीलकण्ठान्महेश्वरात्’ इति । यथोक्त-
ममहीक्षितैश्च ब्रह्मचरैस्तत्रे— ‘गङ्गा धृत्वा न भवता शिव
पावनीति नास्वादितो मधुर इत्यपि कालकूटः । मरक्षणाय
जगतां करुणातिरेकात्कर्मद्वयं कलितमेतदन्यसाध्यम्’
इति ॥ २७ ॥

ललाटाक्ष इति । ललाटे अक्षि यस्य स ललाटाक्षः ।
लोकप्रसिद्धस्थानापेक्षया उन्नतस्थानवर्तिलोचनजाटित्वक्रीतने-
न विशोचरज्ञानशालित्वं सूचितम् ॥ २८ ॥

सर्वेषां स्वस्वमर्यादायां वर्तनात् । तथा च श्रुतिः— ‘यदिदं किं च जगत्सर्वं प्राण एजाति निःसृतम् । महद्भवं वक्षमुपतं य एताद्विदुरमृतास्ते भवन्ति’ इति । छैत्रेऽपि ‘निर्देशेन शिवस्यैव भेदैः प्राणादिभिर्निजैः । विभक्तिं सर्वमृतानां शरीराणि प्रभञ्जनः ॥ इत्थं वहति देवानां कथं कन्याशिनामपि । पार्कं च कुक्षे वह्निः शंकरस्यैव शास्त्रमात्’ इत्यादि । इदं च गगनाधिष्ठात्र्या मूर्तेर्नाम ; यथोक्तं शिवपुराणे— ‘सर्वावकाशदा सर्वव्यापिका गगनातिमका । मूर्तेर्भीमस्य भीमाख्या भूतवृन्दस्य भेदिका’ इति । अस्यार्थः— सर्वावकाशदा सर्वेषां प्रवेशनिर्गमोपेक्षात्रकाग्रप्रदा, सर्वव्यापिका विभुत्वात्, भूतवृन्दस्य पृथिव्यादिचतुष्कस्य भेदिका पञ्चीकरणप्रक्रियया सानुप्रवेशेन व्यावर्तिका इति । सर्वभयहेतुत्वे सर्वान्तर्गामीत्वं मूलम्, तच्च सर्वव्यापकतानिग्रन्थनम्, इति सर्वव्यापकगगनाधिष्ठानमूर्तेर्भीमपदवाच्यत्वमुचितमिति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; ‘नम उपाय च भीमाय च’ इति ॥ ३१ ॥

परशुहस्त इति । परशुरायुधविशेषः, स हस्तेऽग्न्येति षट्पदीहिः, ‘प्रहरणार्थेभ्यः’ इति हस्तशब्दस्य परानिपातः । ‘त्रैगुण्यं शूलमेतस्य परशुः मत्पानिष्ठता’ इति प्रागुदाहृत-

कालकाल इति । कालयति नाशयतीति व्युत्पत्त्या कालो यमः, तस्यापि कालः, कालयिता उपसंहारक इति द्वितीयः कालशब्दः केवलयोगिकः; प्रथमस्तु योगरूढः । अथवा द्वावपि यौगिकावेव, तत्र प्रथमः कालशब्दः उपसंहारप्रवृत्तिनिमित्तकतया अन्तककालरूपादिपरः द्वितीयस्तु प्राग्बोधः । यद्वा पञ्चद्वयेऽपि द्वितीयकालशब्दोऽन्तकपर एव उपसंहारके गौणः । अत्र प्रथमव्याख्याने मार्कण्डेयार्थकाल-निमग्नकथासूचनेन भक्ततरश्चकत्वम्, द्वितीयव्याख्याने 'वि-
श्वस्यैकं परिवेष्टितारम्' इति श्रुतिसिद्धं सर्वोपसंहारकत्वल-
क्षणं सर्वेश्वरत्वं सूचितम् । एतेन च 'कालकालमयाष्टमम्' इति वातूलश्रुद्वयवचनावगता महेश्वरस्याष्टमी मूर्तिरनुसंहिता भवति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम; 'तः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इति ॥ २९ ॥

कृपानिधिरिति । कृपा परदुःखप्रहाणेच्छा, तस्या निधिरित्यनेन सदा वर्तमानत्वमुक्तं भवति; तच्छिवस्य श्रुतिप्रसिद्धम् 'अहंजिदं दयसे विदममनुभवम् । न वा ओ-
जीयो रुद्र इत्यस्ति' इति ॥ ३० ॥

भीम इति । विभेत्यम्मादिति भीमः, 'भीमादयोऽपा-
दाने' इति निपातनात्माधुः । सर्वनिघन्तुः शिवाद्धीत्येव

सर्वेषां स्वस्वमर्यादायां वर्तनात् । तथा च श्रुतिः— ‘यदिदं किं च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एताद्विदुरमुताम्ये भवन्ति’ इति । लैङ्गेऽपि ‘निर्देशेन शिवस्यैव भेदः प्राणादिभिर्निजैः । विस्मर्ति सर्वभूतानां शरीराणि प्रभञ्जनः ॥ इह्य वदसि देवानां कव्यं कव्याशिनामपि । पार्कं च कुरुते वड्ढि शंकरस्यैव शास्त्रनात्’ इत्यादि । इदं च गगनाधिष्ठात्र्या मूर्तेर्नाम ; यथोक्ते शिवपुराणे— ‘सर्वावकाशदा सर्वव्यापिका गगनारिमका । मूर्तिर्भोमस्य भीमाख्या भूतवृन्दस्य भेदिका’ इति । अस्मार्थः— सर्वावकाशदा सर्वेषां प्रवेशनिर्गमोचितावकाशमदा, सर्वव्यापिका विभुत्वात्, भूतवृन्दस्य पृथिव्यादिष्वतुल्यस्य भेदिका पञ्चीकरणप्रक्रियया म्बानुप्रवेशेन व्यावर्तिका इति । सर्वभयहेतुत्वे सर्वान्तर्गमिस्त्वं मूलम्, तच्च सर्वव्यापकतानिरन्धनम्, इति सर्वव्यापकगगनाधिष्ठातृमूर्तेर्भोमपदवाक्यत्वं मुचितमिति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; ‘नमः वमाय च मीमाय च’ इति ॥ ३१ ॥

परशुहस्त इति । परशुरायुधविशेष, स हस्तेऽभ्येति बहुव्रीहिः, ‘प्रहरणार्थेभ्यः’ इति हस्तशब्दस्य परनिपातः । ‘त्रैगुण्यं शूलमेतस्य परशुः सत्यनिष्ठता’ इति प्रागुदाहृत-

शिवयोगवचनेन 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति श्रुतिषि-
द्धमभोधपरित्वलक्षणं सत्यनिष्ठत्वम्, सत्ये निष्ठा नि-
श्चलावस्थानं स्थैर्यं यस्येति विग्रहे सत्यानतिलाङ्घित्वलक्ष-
णम्, 'सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति' 'सत्यशौचार्जवत्यागै-
स्तपसा नियमेन च । आनत्या धृत्या च मक्त्या च कर्मणा
मनसा गिरा ॥ यथावदहमाराध्यः कृष्णेनाङ्घ्रिकर्मणा ।
तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते' इत्यादिश्रुतिस्मृति-
निर्दिष्टमत्यप्रियताख्यातं वा मत्यनिष्ठत्वं सूचितम् ॥ ३२ ॥

मृगपाणिरिति । मृगवान्मृगः, एवंभूतः पाणिरस्येति मृ-
गपाणिः; स च मृगो दातृकावने मुनिकृताभिचारप्रवृत्त इति
स्कान्दे । यथोक्तम्— 'ततो मृगः समुत्थाय शिघ्रगगच्छ-
दन्वरात् । मर्वाङ्गानविहीनास्ताम्रमृगतुस्यानिव ब्रुवन् ॥
आदाय वागहन्तेन दधारेणश्च निश्चलम्' इति । मन्त्रशास्त्रे
तु वेदरूप इति प्रसिद्धम् । यथोक्तं मृत्युञ्जयध्याने— 'स्वकर-
कलितमुद्रापाशवेदाश्रमालम्' इति । अत्र वेदो मृगः, ग्रन्था-
न्तरं 'मुद्रापाशमृगाश्रसूत्रविलसत्पाणिं दिमांशुवभम्' इति
समानप्रकरणे स्पष्टतयाभिधानात् । यद्वा मृगयतेरदन्तादम्-
मृगः, मार्गणं याचनम् । तथा चामरः— 'मार्गणं मृगया
मृगः' इति । तत्प्रधानः पाणिरस्येति मृगपाणिः । एतेन

वैराग्यं सूच्यते । यद्वा भिक्षाटनकयासूचनेन मुनिजनानु-
प्राहकत्वं सूच्यते ॥ ३३ ॥

जटाधर इति । जट सघाते, ततः पचाद्यच्, जटाः सं-
दतकेशाः तामां धरो जटाधरः, एतेन जटाधरणस्य तपो-
ऽङ्गतया तपोरूपं चतुर्थमन्ययं सूच्यते । यद्वा तीर्थपूजना
महानयः मागराश्च, यद्योक्तमानुशासनिके उमामहेश्वरसं-
वादे— 'यास्तु लोके महानयस्माः सर्वास्तीर्थसंज्ञिताः ।
समुद्राश्च महातीर्थं पावनं परमं शुभम्' इति । तत्र महा-
नयः प्रायेण कुलाचलोद्भवाः, तथा च तादृशकुलाचलसम-
न्तामागरात्मकजटाधारितया सर्वतीर्थाधार इति सूचितम् ।
जटानां च तदात्वं वराहपुराणे दर्शितम् । 'जटाम्बरूपेण
समस्तसागराः कुलाचलाः सिन्धुवहाश्च सर्वजः । शशी परि-
ज्ञानमिदं तव स्थितं न देव पश्यन्ति कुट्टयो जनाः' इति ।
एवं शिवस्य सर्वतीर्थाधारत्वाच्छिवानुस्मरणपूर्वकमेव कृता
तीर्थयात्रा फलतीत्यभिप्रेत्योक्तमानुशामनिके उमामहेश्वर-
संवादे तीर्थयात्राविधिप्रकरणे— 'अहिरेव शुचिर्मृत्वा त-
त्तीर्थं मन्मना विज्ञेत्' इति । इदं च दक्षाध्वरे क्रतुमृगानु-
मारिमूर्तेरर्घभूतायाः यक्षवाटस्यमूर्तेर्नाम; यद्योक्तं वामनपुरा-
णे— 'समेवानुमसारेणश्चापमायम्य वेगवान् । शरं पाशुपतं

कृत्वा कालरूपो महेश्वरः । अर्घेन यज्ञवाटान्ते जटाधर इति
श्रुतः' इति ॥ ३४ ॥

कैलासवासी कवची कठोरस्त्रिपुरान्तकः ।

वृषाङ्को वृषभारूढो भस्मोद्भूलितविग्रहः ॥

कैलासवासीति । अस्वतेऽस्मिन्नित्यासः, अधिकरणे
यम्, आवासस्थानमित्यर्थः, कैलीनां विल्लासानां समूहः
कैलम्, भिक्षादित्यादणप्रलयः, कैलस्यासः कैलासः शिवा-
लयः । स च हिमवन्मेरुमन्दरादिषु वैकुण्ठादुपरिभागे च
विद्यमान, कर्मनिष्ठाभिगम्य, पुनरावृत्त्यपादानभूत इति
सकलपुराणप्रसिद्धः । यत्र हिमवति विद्यमान आरण्यपर्व-
ण्युत्तररामायणे च प्रसिद्धः, मेरुमन्दरादिवर्ती कूर्मपुरा-
णप्रसिद्धः, वैकुण्ठादूर्ध्ववर्ती तु स्कान्दे काशीखण्डे दर्शि-
तः । यथा— 'उपरिष्ठात्त्रिसेरष्टौ कोटयः सत्यमीरि-
तम् । सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनाना प्रमाणतः ॥
धुलोकात्परिसंख्यातः कोटिषोऽष्टसंमितः । यत्रास्ते श्री-
पतिः साक्षात्सर्वेषामभयप्रदः ॥ ततस्तु षोडशगुणः कैला-
सोऽस्ति शिवालये । पार्वत्या सहितः शंभुर्गङ्गाभ्यम्बन्दनन्दि-
भिः ॥ यत्र तिष्ठति विश्वेशः सकल म परः स्मृतः' इति ।

वायवीये तु तस्य कैलासपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतसकलभोगास्प-
दत्त्वमपि सूचितम् । यथा—‘क्षेयं विष्णुपदादूर्ध्वं दिव्यं शिवपुरं
महत् । भोगसंस्थानमतुलं कर्मयोगरसात्मनाम् ॥ अप्रमेय-
गुणैः सर्वैर्विमानैः सर्वगामिकैः । असंख्यैस्तत्पुरं व्याप्तं म-
हं प्राण्युपकारकैः’ इत्यादिना ‘सर्वेषां शिवभक्तानां तत्पुरं
परिकीर्तितम्’ इत्यन्तेन । अन्यत्र ततोऽप्यूर्ध्ववर्ती ध्यानयोग-
निष्ठैकगन्धः पुनरावृत्तिरहितो नित्यः शिवधर्मोत्तरे दक्षितः
परमशिवलोकाल्यः । यथा— ‘ऊर्ध्वं शिवपुरात्तस्मात्स्थान-
त्रयमनुत्तमम् । नित्यं परमशुद्धं च स्कन्धोमाशंकरास्पदम्’
इत्युपक्रम्य, ‘ये मंप्राप्ताः परं स्थानं ध्यानयोगरता नराः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरं संसारमगारे । सर्वज्ञाः सर्वदा शुद्धा
परिपूर्णा महेश्वराः ॥ शिवतुल्यबलापेता पर शिवपुरं गताः’
इत्यन्तेन । तेषु कैलासेषु वस्तुं शीलमस्यास्तीति कैलास-
वासी ॥ ३५ ॥

कवचीति । कवचबान्कवची, कवचवस्त्रं च न प्राकृत
कवचमादाय, ‘नास्य देहेऽस्मि रुधिरं न मांसम्’ इत्या-
दिप्रागुदाहृतकवनान्; किं तु स्वातन्त्र्यमादाय, ‘सर्वज्ञता
तृप्तिरनादिशेषः स्वतन्त्रता नित्यमनुप्रगच्छितः । अनन्तश-
क्तिश्च विमोर्विचिह्नाः यदादुरङ्गानि महेश्वरस्य’ इति शिव-

पुराणवचनेन चतुर्थस्यानगतस्य स्वातन्त्र्यस्य चतुर्थाङ्गभूतक-
वचत्वोपपादनात् । युक्तं च स्वातन्त्र्यस्य कवचत्वम् ; कव-
चस्य हि द्वे प्रयोजने—परैरदृश्यत्वं परप्रयुक्तथाणाद्यमृश्यत्वं
चेति । अत एवागमेषु आवाहितस्य देवस्य विप्रैरमृश्यत्वं
पापण्डादिभिरदृश्यत्वं च साधयितुं कवचेनावकुण्ठनं वि-
धीयते । एवं च परमेश्वरस्य सर्वादृश्यत्वं सर्वदुष्प्राप्तत्वं च
स्वातन्त्र्यैकमूलम् ‘लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्’ इति सूत्रप्रति-
पन्नलीलारूपस्य स्वस्वरूपदर्शनस्पर्शनसमर्थजगत्सर्गस्य तथा
विषयपरमेश्वरेच्छा विना कारणान्तराभावेन कवचफलके
स्वातन्त्र्ये कवचव्यपदेशौचित्यात् । तस्मादप्रतिहृतस्वातन्त्र्य-
शालीत्युक्तं भवति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, ‘नमो वि-
स्मिने च कवचिने च’ इति ॥ ३६ ॥

कटोर इति । कूर इत्यर्थः । घोरं शिवा चेति द्वे तनू
शिवस्य श्रुतिप्रसिद्धे—‘कटो वा एष यदग्निस्तर्भ्यते तनुवौ
घोरान्या शिवान्या’ ‘ये ते भग्नौ शिवे तनुवौ’ ‘वाग्ने भग्नौ
घोरान्स्तनुवः’ ‘अघोरेभ्योऽथ घोरैभ्यः’ इत्यादिश्रुतेः । महा-
भारतेऽप्यानुशामनिके दर्शितम्—‘वदन्त्युग्रं महादेव तथा
देवं महेश्वरम् । पञ्चास्यं त्र्यम्बकं चैव निश्चरूपं शिवं तथा ॥
द्वे तनू तस्य देवस्य वेदशा ज्ञाह्वना विदुः । घोरान्म्या शि-

चामन्यां ते तन् बहुधा पुनः ॥ परा घोरा तनुयांस्य माम्नि-
 विद्युत्तममप्रभा । शिवा मौन्याय हृद्यास्य धर्मस्त्वापोऽथ च-
 न्द्रमाः ॥ आत्मनोऽर्धं तु तस्याग्निरुच्यते भरतर्षभ' इति ।
 तयोस्तन्वोर्मध्ये घोररूपतनुशालीत्यर्थः । एतेन जगद्रश्मक
 इत्युक्तं भवति, शिवस्य घोरतनुपरिग्रहो जगद्रश्माहेतुरित्यानु-
 शासनिके व्यक्तमभिधानात् । यथा— 'यमा— भगव-
 न्देव देवेश त्रिणेत्र पृथभञ्ज । विङ्गलं विकृतं भाति रूपं
 ते तु भयानकम् ॥ अस्मदिदं विरूपाक्ष वीक्षणवद्वं
 जटाकुलम् । व्याघ्रोदरत्वकसवीतं कपिलश्मश्रुसंततम् । रौद्रं
 भयानकं चोरं शूलपट्टससंयुतम् । किमयं मीरुशं रूपं
 तन्मे असितुमर्हसि ॥ महेन्द्र— तद्वं कथयिष्यामि शृणु
 तत्त्वं ममाहिता । द्विविधो लौकिको भावः शीतमुष्णमिति
 प्रिये ॥ तयोर्निप्रथितं सर्वं सौम्याग्नेयमिदं जगत् । सौम्य-
 त्वं सततं विष्णौ मध्याग्नेयं प्रतिष्ठितम् ॥ अनेन वपुषा
 निर्यं सर्वाङ्गैकान्त्रिमम्वेदम् । रौद्राकृतिं विरूपाक्षं शूल-
 पट्टससयुतम् ॥ आग्नेयमिति मे रूपं देवि लोकहिते रतम् ।
 यदहं विपरीतः स्यामेतत्त्यक्त्वा शुभानने ॥ तदैव सर्वलो-
 कानां विपरीतं प्रवर्तते । तस्मान्मयेदं प्रियते रूपं लोकहितै-
 विष्णु' इति । यद्वा, कठोरं पूर्णं, तथा च निघण्टु—

‘कठोरः कठिने पूर्णे’ इति; माघकाव्येऽपि— ‘कठोरता-
राधिपलाञ्छनच्छविः’ इति । तथा च श्रुतिः— ‘तेनेदं पूर्णं
पुरुषेण सर्वम्’ इति ॥ ३७ ॥

त्रिपुरान्तक इति । त्रीणि पुराणि त्रिपुराणि, ‘दिक्सं-
ख्ये संज्ञायाम्’ इति समासः, अन्तःशब्दाभावावचनात् तत्क-
रोतीति ण्यन्तात्कर्तरि ण्वुलि अन्तकः, त्रिपुराणाम् अन्तकः
त्रिपुरान्तकः । त्रिपुरसंहारकत्वं च तैत्तिरीयश्रुतावुपसदर्थवापे
‘तेषामसुराणां तिस्रः पुरा आसन्’ इत्यादिना स्पष्टं प्रतिपा-
दितम्, सर्वपुराणेषु च प्रसिद्धम् । यद्वा त्रीणि पुराणि शरी-
राणि, ‘पुरसमे शरीरेऽस्मिञ्जयनात्पुरुषो हरिः’ इति
विष्णुपुराणवचनम् । तानि च स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकानि-
स्थूल भौतिकमण्ड, सूक्ष्मं लिङ्गशरीरम्, कारणं त्वविधारु-
पमिति । एषा त्रिपुराणामन्तकः त्रिपुरान्तकः; शिवज्ञानस्य
च विदेहकैवल्यहेतुत्वं मन्त्रोपनिषदि श्रुतम् । यथा—
‘मावमाद्यमनीशाख्यं भावाभावरं शिवम् । कालसर्गकरं
देव ये विदुस्ते जद्वस्तुम्’ इति । अत्र प्रथमव्याख्याने
‘नयमं त्रिपुरारिः स्यात्’ इति बातूळशुद्धोक्ता नवमी महे-
श्वरमूर्तिस्तुसाहिता । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, ज्यम्बकाय त्रि-
पुरान्तकाय सिकामिकालाय कात्याग्निरुद्राय नमः’ इति ॥

वृषाङ्क इति । वृषः अङ्कः लाञ्छनं यस्य स वृषाङ्कः
 वृषध्वज इत्यर्थः । वृषभस्य च ध्वजत्वं भारते उग्रामहेभर-
 संवादे सहेतुकं दर्शितम् । यथा—‘हमा-भगवन्देव देवेश
 पिनाकपरमप्रिय । वाहनेषु तथान्येषु सत्सु भूतपते तव ॥
 अयं तु वृषभः कस्माद्वाहनं स यथाभवत् । एवं मे संशयो
 देव तं मे संसितुमर्हसि ॥ महेभरः—तदहं ते प्रवक्ष्यामि
 वाहनं स यथाभवत् । आदिसर्गे पुरा गावः ‘श्वेतवर्णाः
 शुचिस्मिते ॥ बलमंहुननोपेता दर्पयुक्ताश्चरन्ति ताः । अहं
 तु तप आतिष्ठं तस्मिन्काले शुमानने ॥ एकपादधोर्ध्वबाहु-
 लोकार्थं हिमवद्विरौ । गावो मे पार्श्वमागम्य द्रवोत्सिकाः
 समन्ततः ॥ स्थानभ्रंशं तदा देवी चकिरे बहुशस्तदा । अप-
 कारेण चैतासां मनःशोभोऽभवन्मम ॥ तस्माद्गवा मया
 गावो रोषाविष्टेन चेतसा । तस्मिन्स्तु व्यसने घोरे वर्तमाने
 पशून्प्रति ॥ अमेन वृषभेणाहं जमितः संप्रसादनैः । तदा-
 प्रभृति जान्ताश्च वर्णभेदस्त्वमाताः ॥ श्वेतोऽयं वृषभो देवी
 सर्वसंस्कारसंयुतः । वाहनत्वे ध्वजत्वे च तदाप्रभृति यो-
 जितः ॥ तस्मान्मे गोपतित्वं च देवैर्गोभिश्च कल्पितम्’
 इति । अन्यं च वृषस्य धर्मरूपत्वं शिवागमेषु प्रसिद्धम्—
 ‘शुद्धस्फटिकसंकाशो धर्मरूपो वृषः स्मृतः’ इति । प्रज्ञा-

षडपुराणेऽपि— ‘वन्दे धर्मवृषं वृषध्वजरथं तीर्थाञ्जितार्तं
सदा’ इति । स्कान्देऽपि— ‘तस्माद्धर्मः सदा शंभोर्वृ-
षरूपेण वाहनम्’ इति । वाहनस्यैव सतो ध्वजत्वं तु प्रागेवो-
पपादितम् । धर्म एवास्यासाधारणं लाञ्छनमिति उक्त्या
धर्मप्रियत्वं सूचितम् ॥ ३९ ॥

वृषभारूढ इति । ‘वृष सेचने’ धर्वाणात्सर्वकामानां वृषभः,
धर्मरूपतया सर्वकामप्रदत्वात् ‘ऋषवृषाभ्यां कित्’ इत्यौ-
णादिकोऽमचूप्रत्ययः, तमारूढो वृषभारूढः, ‘द्वितीया—’
इति योगविभागात्समासः; वृषभवाहन इत्यर्थः । यद्वा,
परपरया वृषभमारूढ इति तथा, त्रिपुरविजयप्रयाणावसरे
भगवद्भाराक्षमतया सुप्रजानुषु वेदाश्वेषु पततो रथस्थ वृषभ-
रूपेण विष्णुना धारितत्वेन तादृशरथारूढस्य परपरया वृष-
भारूढत्वात् । यथोक्तं छिन्नपुराणे— ‘तस्मिन्नारोहति रथं
कल्पितं लोकसंस्तुतम् । शिरोभिः पतिता भूमौ तुरंगा वेद-
रूपिणः ॥ अथाधस्ताद्रथस्थान् भगवान्धरणीधरः । वृषेन्द्र-
रूपे चोत्थाप्य स्थापयामास वै क्षणम् ॥ क्षणान्तरे वृषे-
न्द्रोऽपि जगनुभ्यामगमद्वराम् । अभीशुभिक्षा भगवानुत्तम्य
च हयान्विधिः ॥ स्थापयामास देवस्य वचनाद्वै रथं शुभम्’
इति । अनेन ‘एतीयं तु वृषारूढम्’ इति वातूलशुद्धोक्ता

महेश्वरस्य तृतीया मूर्तिरनुसंहिता ॥ ४० ॥

भस्मोद्भूतविग्रह इति । भस्म विभूतिः । 'मम भर्त्स-
नदीप्त्योः' इति जौहोत्यादिको धातुः, ततः कर्तरि 'अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते' इति मनिन्प्रत्ययः, राजप्रहणान्छान्दस-
स्यापि भाषायां प्रयोग इति धातुवृत्तौ । पापानां रोगाणां
मायापाशाश्च च भर्त्सनाद्भस्म, तत्र पापनिवर्तकत्वं जावाल-
श्रुतौ प्रसिद्धम्— 'पाप नाशयते कृत्स्नमपि जन्मशतार्जि-
तम्' इति । रोगमहृषीडादिनिवर्तकत्वं रक्षार्थत्वकीर्तनेनाहु-
शासनिके वाममहेश्वरसंवादे दर्शितम्— 'रक्षार्थं महत्कार्यं
च पवित्रार्थं च भामिनि । लाञ्छनार्थं च मक्तानां भस्म दत्तं
मया पुरा' इति । पाशनिवर्तकत्वं ब्रह्मोत्तरखण्डे दर्शितम्—
'उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च मायापाशनिवृत्तये । आचरन्ति मुनिश्रेष्ठा
अथर्वशिरसि स्थितम्' इति । विशिष्टं तु बामिष्ठलैङ्गे दर्शि-
तम्— 'भर्त्सनात्मवर्षपापानां पाशानां च महामुने । भस्मेति
कीर्त्यते रक्षा रोगाणां चापि भर्त्सनान्' इति । यद्वा,
अस्मादेव धातोः ज्ञानार्थादन्तर्भावितव्यर्थात्प्राग्ब्रह्म मनिन्प्र-
त्यये भस्म ज्ञानजनकमित्यर्थः । तथा च माघवीये स्मृतिरत्ने
नारदीयवचनमुदाहृतम्— 'मामनाङ्गसितं प्रोक्तं भस्म पा-
पस्य भर्त्सनान् । भूतिभूतिरुतौ पुंसां रक्षा रक्षाकरी पुनः'

इति । वासिष्ठलैङ्गेऽपि— ‘मयेभ्यो रक्षणाद्रक्षा भासनाद्भसित
 तथा’ इति । यद्यपि भसितपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनपरमुदाहृत
 वचनद्वयम्, तथापि भसधातोर्ज्ञानार्थत्वाया भस्मानि तदर्थो
 तुल्यतौ भस्मनस्तद्भातृत्वशब्दवाच्यत्वाया चेद प्रमाणमिति
 लिखितम्, तत्रोत्तररूपेण भस्मशब्दऽपि इयमेव व्युत्पत्तिः सू-
 चिता ‘महामस्य महादेशो महामायावभासक’ इति । भस्म-
 नश्च ज्ञानहेतुत्वं तत्साध्योद्भूतस्य पाशुपतब्रवाह्यस्य मोक्ष
 विद्याज्ञत्वेन श्रवणात् । यथायर्बन्धिरसि— ‘अग्निरित्यादिना
 भस्म गृहीत्वा विमूढ्याङ्गानि सस्पृशेत् । ब्रतमेतत्पाशुपतं पशु-
 पाशविमोक्षाय’ इति । हानैकसाध्याया विमुक्तैर्भस्मोद्भूतकिं
 पाकलत्वोक्त्या विमोक्षशब्दस्य तत्साधनविद्यापरत्वात् ‘तेषामे-
 वैता प्रज्ञाविद्या वदेत शिरात्रतं विधिवन्नेस्तु चीर्णम्’ इति मुण्ड-
 कोपनिषद्ब्रह्मनाम् । शिरोत्रतपदेनात्र भस्मोद्भूतस्य विवक्षित-
 तत्वात् । शिरात्रतशब्दस्य भस्मोद्भूतत्वे ह्यदि स्फान्दान्तर्गत
 सौरसहितावचनेन दर्शिता— ‘अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः पृथग्भि-
 शुद्धेन भस्मना । सर्वाङ्गोद्भूतं कुर्याच्छिरोत्रतसमाहृतम्’
 इति । वामिष्ठलैङ्गेऽपि— ‘बहुतोक्तेन किं भस्मधारणं मोक्ष-
 साधनम् । भस्मना नित्ययुक्तस्य ज्ञानमुत्पद्यतेऽधिरात्’ इति ।
 एवंभूतेन भस्मनोद्भूतौ विप्रहो यस्य स तथोक्तः, चतुर्लित-

शब्दः 'तत्करोति' इति ण्यन्तात् 'आदिकर्मणि कः कर्तरि च' इति चकारात्कर्मणि क्तप्रत्यये षट्ठलित इति रूपम् । एवं च उद्धूलनमुद्धूतधूलित्वेन करणम् । यथा च घूलय उद्धूलयति, तथा सान्द्रतया भस्मना सर्वाङ्गाणां संवन्ध इति यावत् । इदं च 'विमृश्याङ्गानि संस्पृशेत्' इति श्रुतौ सम्यगित्यर्थपरेण समित्युपसर्गेण लब्धम् । समित्यस्यैव समन्तादित्यर्थमादाय सर्वाङ्गविषयत्वमुद्धूलनस्य लब्धम् । अत एव सौरसंहितायां सर्वाङ्गोद्धूलनं कार्यमित्युक्तम् । एतद्दृष्ट्यैवात्मदीक्षितैरपि भस्मना सान्द्रसर्वाङ्गसंस्पर्शनात्मकमुद्धूलनं कुर्यादिति शिवाचारचन्द्रिकायामभिहितम् । आदिकर्मणि क्तप्रत्यय इति व्याख्यानं च एवंरूपशुपतत्रतस्य शिवेनैव प्रथमं प्रवर्तितत्वात् । अत एव प्रथमं स्वेनाचरितं पश्चात्कुबेरेणेति स्वद्वितीयतया तेन तस्मै सक्षित्वं दत्तमित्युत्तररामायणे वर्णितम् । यथा—
'मया चैतद्भूतं चीर्णं त्वया चैव नराधिप । तृतीयः पुद्गलो नास्ति यश्चरेद्भूतमीदृशम् । अतं सुदुश्चरं ह्येतन्मयैवोत्पादितं पुरा । तत्सक्षित्वं मया सौम्य रोचय त्वं घनेश्वर' इति । एवं च सकलब्रह्मविद्याङ्गभूतशुपतत्रतरूपमस्मोद्धूलनप्रवर्तकतया परमकारुणिक इति सूचितम् ॥ ३१ ॥

सामप्रियः स्वरमयस्त्रयीमूर्तिरनीश्वरः ।

सर्वज्ञः परमात्मा च सोमसूर्याग्निलोचनः ॥

सामप्रिय इति । साम गीतिविशेषः, सत्प्रधानत्वात् वेदो-
ऽपि साम, सत्प्रिय इत्यर्थः । ‘इंशानः सर्वविद्यानाम्’ इति
श्रुतिसिद्धसर्वविद्याधिपत्यस्य शिवस्य ‘ऋचो ह यो वेद स
वेद देवान्यजूंषि यो वेद स वेद यज्ञात् । सामानि यो वेद
स वेद सर्वम्’ इति श्रुतिसिद्धमहिम्नि सामवेदे प्रीत्यौषि-
त्यात् । साम्नोऽभ्यर्हितत्वादेव आद्यप्रकरणे स्मर्तारः— ‘त्रया-
णामप्यल्लभे तु छन्दोगं तत्र पूजयेत्’ इति बहूनां ब्राह्म-
णानां स्थाने छन्दोगमेकं विदधति । अत एव गीतासु—
‘वेदानां सामवेदोऽस्मि’ इति भगवता विभूतिषु परिगणि-
तम् । सामप्रियत्वादेव भारते उपमन्युपाख्यानं उपमन्युकृत
शिवसाक्षात्कारोपाख्यानं ब्रह्मनारायणाभ्यां रथंतरामान्ना
अपेष्टसाम्ना च श्रुतमित्युक्तम् । यथा— ‘ब्रह्मा भव तदास्तौषी-
द्वयंतरमुदीरयन् । अपेष्टसाम्ना च देवेश जगौ नारायणः प्रभुः’
इति । यद्वा, साम साम्त्वं मधुरोक्तिरित्यर्थः, सत्प्रियः;
सर्वत्र सामत्ववादप्रयोगस्य शिवप्रीतिहेतुतया शिवधर्मोत्तरे
स्मरणम् । यथा— ‘अमृतस्यन्दिनीं वापं चन्दनम्पर्शशीत-
लाम् । सर्वत्रैव प्रयुजानः शिवलोके महीयते’ इति ॥४२॥

स्वरमय इति । स्वरो नाम अच्, स चात्र प्रणवरूपः,
सामान्यशब्दस्य विशेषे पर्यवसनात्; 'यो वेदादौ स्वरः
प्रोक्तो वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः' इति प्रयोगदर्शनाच्च । यद्यपि
प्रणवो मकारेण सहैव स्वरव्यञ्जनसमुदायश्च न स्वरः, तथा-
पि स्वरस्य द्वे भात्रे व्यञ्जनस्यार्धमात्रेति स्वरांशस्य भूयस्त्वा-
त्स्वरत्वेन व्यपदेशः । स्वरस्यावयवः स्वरमय 'मयद्वैतयो-
र्भाषायाममक्षयाच्छादनयोः' इति सूत्रेण सर्वस्मादपि
शब्दाद्विकारावयवयोरर्थयोर्मयर्भवतीत्यर्थकेन मयदोऽनुशा-
सनात्साधुः । प्रणवावयवत्वं च तयामूत्रमकारेण गुणिरुद्रस्य
प्रतिपादनात् मकारात्परत्यार्धमात्रया नादाख्यया त्रिमूर्त्यु-
त्तीर्णस्य महेश्वरस्य प्रतिपादनाद्वा वाच्यवाचकयोरभेदाध्यव-
सायेन तद्वाक्यस्य तद्व्यपदेशौचित्यात् । यथोक्त वायवीयस-
ंहितायाम्— 'प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।
शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवः परमः स्मृतः ॥ तस्मादेकाक्षरं
देवमादुरागमपारगाः । वाच्यवाचकयोरैक्यं मन्यमाना
मनस्विनः ॥ अस्थ मात्राः समारूपावाधृतस्तो वेदमूर्धनि ।
अकारश्चाप्युकारश्च मकारो नाद इत्यपि ॥ अकारं बह्वृचं
मादुरुकारो यजुरुच्यते । मकारः साम नादोऽस्य श्रुतिराध-
वर्णी स्मृता ॥ अकारस्तु महावीजं रजः स्रष्टा चतुर्मुखः ।

सकारः प्रकृतियोनिः सत्त्वं पालयिता हरिः ॥ मकारः पुरु-
षो बीज तमः संहारको हरः । नादः परः पुमानोशो नि-
रुणो निष्क्रियः शिवः ॥ एवं तिसृभिरेवैष मात्राभिर्निष्ठिल
त्रिधा । अभिधाय शिवात्मानं बोधयत्यर्धमात्रया ' इति ।
अयमर्थश्च 'यो वेदादौ' इति श्रुतिमुदाहृत्य योगयाज्ञवल्क्यव-
चनाद्यनुसारेण प्रपञ्चितः शिवतत्त्वविवेकेऽस्मदीक्षितैरिति
नेह प्रपञ्च्यते ॥ ४३ ॥

त्रयीमूर्तिरिति । ऋग्यजुःसामरूपैस्त्रिभिरवयवैर्पठितः
समुदायः त्रयी, 'संख्याया अवयवे तयप्' 'द्वित्रिभ्यां तय-
स्या यञ्वा' इत्ययञादेशः, कीत्वं स्वाभाव्यात्; 'इति वेदा-
ख्यस्त्री' इति निघण्टुः । सा मूर्तिरस्येति बहुव्रीहिः ।
'नाष्टजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य बहुमा । अयंस्वरूपमद्विष्टं
यत्ते माघेन्दुशेखरः' इति शिवपुराणोक्तरीत्या नामात्मकप्र-
पञ्चस्य देवीमूर्तिरयं तन्मुखेन शिवमूर्तित्वोपपत्तेः । वि-
शिष्य च ऋग्या देवीमूर्तित्वं कूर्मपुराणे हिमवन्तं प्रति देवीव-
चनेन दर्शितम्— 'ममैवाद्या परा मूर्तिर्वेदसंज्ञा मनातनी ।
ऋग्यजुःसामरूपेण मर्गादौ संभवन्ते' इति । यद्यपि च-
त्वारोऽपि वेदास्तथैव मूर्तिः, तथापि मूर्तिशब्दस्यात्र प्रेमा-
स्पदलभकतया तुरीयवेदस्य प्रायेणाभिपारवद्बलतया अभ-

मंजनके तदर्थाचरणे त्रय्यर्थाचरणवन्न प्रीतिः परमेश्वरस्येति त्रयोमूर्तिरित्युक्तम् । अत एवोदाहृतकौर्मवचने त्रय्याम् 'परा मूर्तिः' इति इष्टवाची परशब्दः प्रयुक्तः । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रे इष्टवाची परशब्द इति महामाप्योक्तेः । तत्कृष्टवाची वा परशब्दः, उत्कर्षश्च इष्टत्वमेव ॥ ४४ ॥

अनीश्वर इति । न विद्यते ईश्वरोऽस्येति बहुव्रीहिः, 'न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेक्षिता नैव च तस्य लिङ्गम् । स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्ज-
निता न चाधिपः' इति श्रुतेः । इदं च नामस्वेनैव श्रुतौ प्रसिद्धम् । यथा— 'भावप्राज्ञमनीशाख्यं भावाभावकरं शिवम्' इति ॥ ४५ ॥

सर्वज्ञ इति । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः, 'शुपघज्ञाप्री-
किरः कः' इति कप्रत्ययः; 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः', 'स विश्वकृद्भिन्नविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इत्यादिश्रुतेः ॥ ४६ ॥

परमात्मेति । परमः तत्कृष्ट आत्मा परमात्मा, पारम्यं च सर्वजीवानामन्तर्यामितया निगन्तृत्वम् । तथा च श्रुतयः—
प्रथमं तावत्सर्वगतत्वे— 'सतः परं ब्रह्म परं बृहन्नं यथा
निकायं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैकं परिवोष्टितारमोशं तं

ज्ञात्वा मृता भवन्ति 'यो रुद्रोऽमौ यो अप्सु य ओषधीषु
 यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु'
 'सर्वाननशिरोधीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी च भग-
 वांस्तस्मात्सर्वगत, शिवः' 'सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मण्ये
 विश्वस्य स्रष्टारं तमनेकरूपम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा
 शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ स एव कालो भुवनस्य गोप्ता
 विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः । यस्मिन् युक्ता ऋषयो देवताश्च
 तमेव ज्ञात्वा मृत्युपाशाञ्छिन्नान्ति ॥ धृवात्परं यण्डमिवाति-
 सूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टि-
 तारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपात्री.' 'सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै
 रुद्राय नमोऽस्तु' इत्यादयः । 'नमो दुन्दुभ्याय च'
 इत्यादयश्च 'भवे छन्दसि' इति विहितयत्प्रत्ययान्ता
 अनुशाकद्वयोपात्ता नियन्त्रनियामकयोरभेदोपचारेण प्रवृत्ताः ।
 'कुलाद्येभ्यः कमारेभ्यश्च वो नमो नमः पुत्रिष्टे-
 भ्यो निपादेभ्यश्च वां नमो नमः' इत्यादयश्च, तथा
 'यश्च किञ्चिजगत्स्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्नवंदि-
 श्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इत्यादिभ्रुतिमि-
 दस्य नारायणस्यापकत्वस्य नारायणस्यैव शिवाश्रयतया मि-
 दस्यापकत्वपर्यवसानबोधिका मन्त्रोपनिषद्वा 'माया तु

प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेन
 वयसि सर्वमिदं जगत्' इति श्रुतिश्च, तथा 'धियो
 यो न प्रचोदयात्' इति मन्त्रलिङ्गप्रतिपन्नसर्वान्तर्यामि-
 भावाय। सचिदृमण्डलमध्यवर्तिभूते शिवत्वप्रतिपादनपरा
 'असौ योऽवसर्पति नीलप्रीवो विलोहित' इत्यादिश्रुति
 गायत्रीगतभगंश्रुति 'य एषोऽन्तरादित्ये' इत्यादिश्रुतयश्च
 प्रमाणानि । सर्वाभिप्रायत्वे 'यो योनिं योनिमबितिष्टत्ये-
 को यस्मिन्निदं मच्चित्रैति विद्म तमीशान वरद वेदमी-
 दम्' 'स विधकृद्विश्वविदात्मयोनिर्हं कालकालो गुणी स-
 र्वविद्य' । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेश ससारमोक्षस्थितियन्त्रहेतु'
 इत्यादयः । स्मृतयस्तु भारतभागवताभ्यां विस्तरभयाद्विस्पष्ट-
 त्वाच्च न लिख्यन्ते । शिवपुराणागमप्रसिद्धेषु शिवाद्यष्टनामसु
 वत्तमिदं नाम 'शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः ।
 ससारवैद्य से परमात्मेति मुख्यतः' इति वायुसंहिता-
 वचनात् ॥ ४७ ॥

सोमसूर्याग्निलोचन इति । तेजस्त्वेन त्रयाणां मान्ये
 ऽपि प्रागुदाहृतवराहपुराणोक्तरीत्या सोमस्य भवजीवसमष्टि-
 रूपतया अभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः, अन्वया 'द्वन्द्वे चि' इति
 अग्निशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्, न च बहुषु अनियमः,

ज्ञात्वामृता भवन्ति ' 'यो रुद्रोऽमौ यो अप्सु य ओषधीषु
 यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु'
 'सर्वाननशिरोघ्नीव सर्वभूतगुहाशय । सर्वव्यापी च भग
 वास्तस्मात्सर्वगत शिव' 'सूक्ष्मातिसूक्ष्म कलिलस्य मध्ये
 विश्वस्य स्रष्टार तमनेकरूपम् । विश्वस्यैक परिवर्ष्टितार ज्ञात्वा
 शिव शान्तिमत्यन्तमेति ॥ स एव कालो भुवनस्य गोप्ता
 विश्वाधिप सर्वभूतेषु गूढ । यस्मिन्पुक्ता रूपयो वेनताश्च
 तमेव ज्ञात्वा मृत्युपाशाच्छिन्नसि ॥ घृतात्पर मण्डमिवाति
 सूक्ष्म ज्ञात्वा शिव सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैक परिवर्ष्टि
 तार ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपात्रै ' 'सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै
 रुद्राय नमोऽस्तु' इत्यादयः । 'नमो दुन्दुभ्याय च'
 इत्यादयश्च 'भवे छन्दसि' इति विहितयत्प्रत्ययान्ता
 अनुवाकद्वयोपात्ता नियम्यनियामकयोरभेदापचारेण प्रवृत्ता ।
 'कुलालेभ्य कर्मारिभ्यश्च वो नमो नम पुच्छिष्ठे
 भ्यो निपादेभ्यश्च वा नमो नम' इत्यादयश्च, तथा
 'यश्च किञ्चिज्जगत्परिमन्द्यत श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्गर्हि-
 श्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित' इत्यादिभुक्तिमि
 ऋभ्य नारायणव्यापकत्वस्य नारायणस्यैव शिवाशतया शि
 वव्यापकत्वपर्यवसानबोधिका यन्त्रोपनिषद्गता 'माया तु

प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावगवभूतेन
 व्याप्तं सर्वमिदं जगन्' इति श्रुतिश्च, तथा 'धियो
 यो नः प्रचोदयात्' इति मन्त्रलिङ्गप्रतिपन्नसर्वान्तर्यामि-
 भावायाः सवितृमण्डलमध्यवर्तिमूर्तेः शिवत्वप्रतिपादनपरा
 'असौ योऽवसर्पति नीलमीवो विलोहितः' इत्यादिभुतिः
 गायत्रीगतभर्गभुतिः 'य एषोऽन्तरादित्ये' इत्यादिभुतयश्च
 प्रमाणानि । सर्वाधिष्ठातृत्वे 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्ये-
 को यस्मिन्निदं मन्त्रविचैति विश्वं तमीशानं वरदं देवमी-
 द्यम्' 'स विश्वरुद्धिश्चविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी स-
 र्वविद्यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः'
 इत्यादयः । स्मृतयस्तु भारतभागवतानयो विस्तरभयाद्विस्पष्ट-
 त्वाच्च न लिख्यन्ते । शिवपुराणागमप्रसिद्धेषु शिवाद्यष्टनामसु
 उक्तमिदं नाम 'शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः शिवामहः ।
 संसारवैद्यः मे ९. परमात्मेति मुख्यतः' इति वायुसंहिता-
 वचनात् ॥ ४७ ॥

सोममूर्त्याग्रिलोचन इति । तेजस्त्वेन त्रयाणां साम्ये-
 ऽपि प्रागुदाहृतवराहपुराणोक्तरीत्या सोमस्य मर्वजीवसमष्टि-
 रूपतया अग्राहितत्वेन पूर्वनिपातः, अन्यथा 'द्वन्द्वे पि' इति
 अग्निशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्; न च बहुषु अनियमः,

‘अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियम शेषे’ इति हि तद्वार्तिक
 याकरे पठ्यते । उतश्चाभ्यार्हितत्वात्प्रथमस्य नियमे सिद्धे द्वि-
 तीयस्य च ‘द्वन्द्वे चि’ इति नियमाभावात्प्रतिपादनात् ।
 भगवत्सोचनानां तेजस्वयात्मकत्वं चानुशासनिके उपमन्यु-
 पाख्यानो दर्शितम्, यथा—‘दिवमकरशशाङ्कबहिनेत्र त्रिमु-
 वनसारसपारमीक्षमाधम् । अजरममरमप्रसाद्य रुद्र जगति
 पुमानिह को लभेत शान्तिम्’ इति, शिवागमेष्वपि
 ‘स्तुटितनलिनसंस्थं चन्द्रबद्धपर्कनेत्रम्’ इति ॥ ४८ ॥

हृषिर्पञ्चमयः सौमः पञ्चवक्त्रः सदाशिवः ।
 विश्वेश्वरो वीरभद्रो गणनाथः प्रजापतिः ॥

हविरिति । प्रायेण ह्यमानद्रव्याणां पार्थिवत्ववृद्धि-
 कयाश्च भगवन्मूर्तिषु प्रथमस्नाद्वीरूपत्वम्, अथवा ‘रम-
 जात महादेवी देवी रमयिता शिव’ इति शिवपुराणोक्त-
 रीत्या भोक्तव्यवस्तुमात्रस्य देवीरूपतया तदभेदाद्वीरूप-
 त्वम् । एतदृष्टौचोक्त भगवद्गीतासु—‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि-
 र्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमा-
 धिना’ इति ॥ ४९ ॥

पञ्चमय इति । यज्ञा कृतव, प्राचुर्येण प्राप्तुता अग्नि-
 मिति यज्ञमय, ‘वत्पकृतवचने मयट्’ इति मयट् । स्वामिनि

हि स्वं प्रायेण प्रस्तुतं भवति, यज्ञस्वामीत्यर्थः । तथा च
श्रुतिः— 'आबो राजानमध्वरस्य रुद्रम्' इति ॥ ५० ॥

सोम इति । इमया सहितः सोमः, 'वमासहायं पर-
मेश्वरं प्रभुम्' इति श्रुतेः ; यद्वा सोमो लताविशेषः, तद-
भिमानित्वाच्छिवोऽपि सोमः ; सोमलतायाः शिवाधिष्ठित-
तया लतादात्म्यदृष्ट्यैव 'सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसू-
यन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैः न कारणं कारणानां चाता-
भ्याता कारणं तु ध्येयं, सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः संसाराकाशम-
ध्ये' इत्यथर्वशिरसि प्रतिपन्नं शिवरयं जगत्कारणत्वम् सोमल-
तायामारोप्य मन्त्रं स्तौति 'सोमः पवते जनिता मतीनां ज-
निता दिवो जनिता पृथिव्या जनितामेर्जनिता सूर्यस्य जनिते-
न्द्रस्य जनितो विष्णोः' इति । अत एव 'अयं सोमः कप-
दिने' इति श्रुतिरभ्युपपन्ना । शरीरशरीरिभावलक्षणसंबन्धप्र-
तिपादनाय पञ्चर्षां प्रयोज्यायां तत्स्थाने 'छन्दसि पञ्चर्षे चतुर्षां
वृक्षव्या' इति वार्तिकेन चतुर्ष्यां प्रयोगात् । तथा चोक्तं स्का-
न्दे सनत्कुमारसंहितायां काशीमतादात्म्येश्वरलिङ्गक्याप्र-
स्तावे— 'मतीनां च दिवः पृथ्व्या बहे, सूर्यस्य यज्ञिणः । साक्षा-
दपि च विष्णोश्च सोमो जनयितेश्वरः ॥ एवं जातः पुनः सोमः
पुनरिति सकलघटः । सोमो वै ह्यात्मनः सोममात्मानं वेत्ति

शकरः' इति । आत्मनः स्वस्यात्मानं शरीरं सोमलताविशेषं सोमः उमासहितः अकरो वेत्तीति तदर्थ्यात् । यद्वा, मोमशे-
पित्वात्सोमः 'राजा राम्' इतिवत्, जेपशेपिणोरभेद-
व्यपदेशौचित्यात् । एवं च 'अयं सोमः कपर्दिने' इति
तादर्थ्यचतुर्थ्यप्युपपद्यते । 'रुद्र आ हुतः' इति सोमाहुते
रुद्रदेवत्वश्रवणमपि अत्र प्रमाणम् । अत एव सनत्कुमारस-
हितायामुक्तम्— 'सोमेन सोममाराध्यं पीत्वा जेप शिव-
स्य तम् । जानासि सम्यक् सोमं शिवं शंभुं महेश्वरम्'
इति ॥ ५१ ॥

पञ्चवक्त्र इति । प्रदक्षिणं कुर्वन्त्यास्तिशोक्तमाया दिट्-
क्षया षतसृषु दिक्षु उत्पादितानि षत्वारि मुखानि प्रागव-
स्थितमूर्ध्वमुखमेकमित्याहृत्य पञ्च वक्त्राणि यस्य स पञ्च-
वक्त्रः इति बहुव्रीहिः ; यद्यपि मत्वर्थे बहुव्रीहिः, अन्यथा
'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति 'न बहुव्रीहिगम्येऽर्थे भवन्ति मनु-
यादयः' इति निषेधाप्रसक्ते ; मत्वर्थश्च तद्वितार्थः, तथा च
'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तौ 'तद्वितार्थोत्तरपदसमा-
हारे च' इति सूत्रेण पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति सं-
स्कृतरूपतद्वितार्थविवक्षायांमिव पञ्च वक्त्राण्यस्य सन्तीति
मत्वर्थरूपतद्वितार्थविवक्षायांमपि द्विगुणा भवितव्यम् ; न

च समकृतार्थेषु सावकाशो द्विगुः दिक्संख्यान्यतिरिक्तमथले
 विश्वगुरित्यादौ सावकाशो बहुव्रीहिरिति द्वयोः सावकाशयोः
 परत्वाद्वहुव्रीहिरेव मविच्छतीति वाक्यम्, जेषो बहुव्रीहिः ।
 इति शेषप्रहणात् समासान्तरविषये बहुव्रीहिरप्रसक्तेः, नापि
 अस्तु द्विगुः किं तत्र इति वाक्यम्; द्विगौ हि सति तद्विष-
 यत्पद्येत पाष्मातुर इतिवत्; न च तस्य लोपो लभ्यः,
 'द्विगोलुङ्गनपत्ये' इत्यस्य प्राग्दीन्यतीगविषयत्वात् 'अध्य-
 र्धपूर्वाद्विगोलुङ्गसंज्ञायाम्' इत्यस्य अर्ह्यविषयत्वान्मत्वर्थ-
 स्य चोभयवद्भिर्भूतत्वादिति, तथापि 'सर्वत्र मत्वर्थे प्रति-
 पेक्षो वक्तव्य' इति वार्तिकेन 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'
 इति तार्किकन्यासे 'तद्विषयौत्तरपदममाहारे च' इति
 यथाश्रुतन्यासे च सर्वत्र मत्वर्थरूपतद्विषयार्थे विषयी-
 भूते द्विगुसमासप्रतिपेक्षो वक्तव्य इत्यर्थेन द्विगोः प्रतिपे-
 क्षाद्वहुव्रीहिरेवावमिति तत्त्वम् । तिलोत्तमादिदृक्षाप्रयुक्तमुख
 चतुष्टयसृष्टिश्रानुभासनिके समामहेश्वरसंवादे दर्शिता ।
 यथा— 'यमा— भगवन्देवदेवेश सर्वदेवनमस्कृत ।
 चतुर्मुखो वै भगवानभवत्केन हेतुना ॥ भगवत्केन ते वक्त्र-
 मैन्द्रमद्भुतदर्शनम् । उत्तरं चापि भगवन्पश्चिमं शुभदर्श-
 नम् ॥ दक्षिणं च मुखं रौद्र केनोर्ध्वं जटिलावृतम् । यथा-

दिश मद्भादेव श्रोतुमिच्छामि कारणम् ॥ एष मे सशयो देव
 तन्मे शंसितुमर्हसि । महेश्वर — तदहं ते प्रवक्ष्यामि यस्मिन्
 च्छसि भामिनि । पुरा महासुरौ घोरौ लोकोद्वेगकरो भुगम् ।
 सुन्दापसुन्दनामानावासतुष्यंल्लगदितौ ॥ अञ्जस्रवभ्यौ बलिनौ
 परस्परद्विषिणौ । तयोरेव विनाशाय निर्मिता विश्वकर्मणा ॥
 सर्वतः सारमुद्धृत्य तिलशो लोकपूजिता । तिलोत्तमेति
 विख्याता अप्सरा सा यमूष ह ॥ देवकार्यं करिष्यन्ती
 हासभावसमन्विता । सा तपस्वन्वमागन्त्य रूपेणाप्रतिमा
 भुवि ॥ मया बहुमता येन देवकार्यं करिष्यति । इति
 मया तदा पाह कुर्वती मा प्रदक्षिणम् ॥ तथैव ता दिष्ट-
 शुभ्य चतुर्ध्वजोऽभव प्रिये । ऐन्द्र मुस्तमिदं पूर्वं तपश्चर्यापर
 सदा । दक्षिण भ मुस्त दिव्य रौद्र सहरति प्रजा । लोका-
 फार्यकर नित्य पश्चिम मे मुरा प्रिये । वेदानधीत सतत
 मद्रुत चोत्तर मुखम् । एतत् सर्वमाख्यात किं भूय श्रोतुमि-
 च्छसि' इति । रूपेणाप्रतिमा सेव तिलोत्तमा तपस्वन्त मामा
 गभ्योपसृत्य प्रदक्षिण कुर्वती, अत एव मया बहुमता य सती
 देवकार्यं करिष्यतीति गत्वा तदाह स्थित इत्यभ्याहारेण
 वाक्यपूरणम् । यथा मया चिन्तित तथैव मामुपरृत्य प्रद-
 क्षिणीकृत्य मत्प्रसादवलेन देवकार्याणि साधयितुं प्रवृत्ता ।

तां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः चतुर्वक्त्रोऽभवमित्यर्थः । तथैवेति
 च साभिप्रायं विशेषणम्—यत एषा मन्त्रितानुरूपमेव 'प्रद-
 क्षिणीकृत्य शशाङ्केश्वरं प्रयास्यतः कस्य न सिद्धिरमतः' इति
 पुराणार्थतत्त्वं विज्ञाय गामुपागतवती, अतस्तां दिदृक्षुरिति ;
 न ह्यन्यथा अप्राकृतमौन्दर्यनिधानभूतामन्यामपि साधनं कृ-
 त्वा प्रवृत्तेन माक्षान्मदनेनापि चालयितुमशक्यं ज्ञानवैराग्य-
 तपःमत्यादिदिव्यमङ्गलगुणगणालंकृतस्य भगवतो महेश्वरस्य
 प्राकृतमौन्दर्याभामञ्जलिभ्यां तिलोत्तमायां प्रलोभनं कर्तुं
 शक्यमिति भावः । एतेन एवं स्वकार्येद्दिनेनापि भक्तिं
 कुर्वती तिलोत्तमा नैरन्तर्येण द्रष्टुमेकं मुखं नाशमित्यन्तौ-
 रमुक्त्येन यश्चतुर्वक्त्रोऽभवत्, स परमेश्वरः सात्त्विकभक्तेषु
 कियन्तानुकम्पत इति कैमुतिकन्यायेन निरतिशयं भक्तवात्म-
 न्य सूचितम् । एतदेव च तिलोत्तमादिदृष्टभाप्रयुक्तमुखचतुष्ट-
 यस्मिन्प्रतिपादनपरस्य भारतवर्चनस्यापि तात्पर्यविषयः ;
 अन्यथा भद्राशिवीयपञ्चगुराणामनादित्वेन सकलाशिवपुरा-
 णागमप्रसिद्धानां मध्ये मुखचतुष्टयस्यागन्तुकत्वकथनानुप-
 पत्तेः । तानि च पञ्च मुखानि ईशानतत्पुरुषाद्योरवामदेव-
 सरोजाताख्यपञ्चब्रह्मात्मकानि, तानि च पञ्च ब्रह्माणं मृत-
 पञ्चकतन्मात्रपञ्चकर्मैन्द्रियपञ्चकज्ञानेन्द्रियपञ्चकपुरुषप्रकृ-

त्रिधुद्वयहकारमनोरूपतत्त्वपञ्चकनिवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याग्रान्ति
 शान्त्यतीतारूपकलापञ्चकत्रयाविष्णुरुद्रमहेश्वरसदाशिवारूप
 मूर्तिपञ्चकशिवमाधारयामूर्तिसादारूपमूर्तिसादारूपकर्तृसादा
 र्थ्यकर्मसादारूपमाधारयपञ्चकात्मकानीति शिवपुराणानामेव
 प्रतिद्वम् । यथोक्तं वायवीयमहिनायाम्— ‘ब्रह्मा विष्णुस्तथा
 रुद्रो महेशान सदाशिव । मूर्तयस्तस्य विक्षेपा यामिर्धिश्व-
 मिद् ततम् ॥ अधान्याद्यापि तनव पञ्चमक्षसमाह्वया । तनु-
 मिस्ताभिरव्याप्तमिह किञ्चिन्न विद्यत ॥ ईशान पुरुषोऽघोरो
 वाम सद्यस्तथैव च । ब्रह्माण्येतानि द्वस्य मूर्तय पञ्च
 विधुता ॥ ईशानारूपा तु या तस्य मूर्तिराद्या गरीयसी ।
 भोक्तार प्रकृते माआत्मेनहमधिविष्ठति ॥ स्थानोन्मातु-
 रपाद्या या मूर्तिर्मूर्तिमत प्रभो । गुणत्रयात्मक भोग्य-
 मव्यक्तमधिविष्ठति ॥ धर्माद्यष्टाङ्गसमुक्त बुद्धितत्त्व पिता
 क्तिन । अधिविष्ठस्योरात्मा मूर्तिरत्यन्तमूर्जिता ॥ यामदेवा-
 ह्वया मूर्तिर्महादेवस्य वेधम । अठकृतेरधिष्ठातृत्वादुराग-
 मवेदिन ॥ मयोजाताह्वया मूर्तिं अभोरमिततेजस ।
 मनस समधिष्ठात्री मतिमन्त्र प्रचक्षते ॥ आत्रस्य वाच
 शब्दश्च विमान्योन्मिस्तथैव च । ईश्वरीभास्वरस्यैनामीशा
 नारूपा विदुर्बुधा ॥ त्वक्पाणिम्यशंवायूनामीश्वरी मूर्तमै

शरीम् । पुरुषाख्यां विदुः पूर्वं पुराणार्थविशारदाः ॥
 चक्षुषश्चरणम्यापि रूपस्याग्नेस्तथैव च । अवोराख्यामधि-
 घात्रीं मूर्तिमाहुर्मनीषिण ॥ रसनायाश्च पावोश्च रस-
 स्पापां तथैव च । ईश्वरीं वामदेवाख्यां मूर्तिं मुनिवरा
 विदुः ॥ घ्राणस्य चैषोपस्थस्य गन्धस्य च भुवस्तथा ।
 सद्योजाताह्वया मूर्तिमौधरीं संप्रचक्षते । पुनस्तत्रैव प्रदेशा-
 न्तरे स्तोत्राध्याये— 'शुद्धस्फटिकमंकाजमीशानाख्य सदा-
 शिवम् । मूर्ध्नाभिमानिनी मूर्तिः शिवस्य परमात्मनः ॥
 शिवाचैनरत्नं शान्तं ज्ञान्यतीतं समास्थितम् । पवित्र पञ्चमं
 ब्रह्म प्रार्थित मे प्रयच्छतु । बालसूर्यप्रतीकाज पुरुषाख्यं
 पुरातनम् । पूर्ववक्त्राभिमान च शिवस्य परमेष्ठिनः । ज्ञान्या-
 मत्कं मक्तसस्यम्' इत्यादि । 'अञ्जनाद्रिप्रतीकाशमघोर
 घोरविग्रहम् । देवस्य दक्षिण वक्त्रं देवदेवपदार्चकम् ॥
 विद्यापदसमारूढम्' इत्यादि । 'कुङ्कुमक्षोदसंकाशं वामाख्यं
 वरवेषधृक् । वक्त्रमुत्तरमीशस्य प्रतिमाया प्रतिष्ठितम्'
 इत्यादि । 'शङ्खकुन्देन्दुपवर्णं सदाख्यं सौम्यलक्षणम् ।
 शिवस्य पश्चिम वक्त्रं शिवपादार्चने रतम् । निवृत्तिपद-
 निष्ठं च पृथिव्या समवस्थितम्' इत्यादि । तथा शिवागमेषु—
 सदाशिवात्मा न्योमम्य ईशानः परिकीर्तितः । वश्यकृद्गन्ध-

बाहस्थ ईश्वरः पुरुषः स्मृतः ॥ अशेषाघहरः पुंमामघोरो
 रुद्रविग्रहः । वामदेवः प्रवालामो देवो वारिस्थितो हरिः ॥
 शान्तिहृत्पृथिवीसंन्यः मयोजातः पितामहः' इति । माताह्व-
 स्वरूपं तद्रहस्यं च सर्वांगमेषु बहुधा प्रपञ्चितम् । बहु चात्र
 वक्तव्यमिति विस्तरभयात्र लिख्यते । तत्रायं संप्रहो
 ऽम्भरीश्रितप्रणीतायां शिवध्यानपद्धतौ; यथा— 'विशुद्ध
 शिवसाक्षात्स्थं विशुद्धमिदमव्ययम् । विश्वतः स्फुरितं ज्योति-
 र्विषादूर्ध्वमुग्नं विभो ॥ अमूर्तमपि साक्षात्स्थं मूलतन्म
 इति श्रुतम् । ज्योतिस्तन्ममयं लिङ्गं स्मरेत्स्योत्तरं सुखम् ॥
 ज्योतिर्लिङ्गैकभागेऽथमेकवक्त्रं त्रिलोचनम् । मूर्ध्ना माता
 कथमित्युक्तं ध्यायेत्पश्चिममाननम् ॥ शूलं च परशु वज्रम-
 भीतिं दक्षिणैः करैः । पादां वह्निं च घण्टां च सर वामै
 करैरपि ॥ दधानं कर्तुमादाव्यं चतुर्वेक्त्राम्युजोऽञ्जलम् ।
 लिङ्गमध्ये समुद्भूतं संसारेदश्रिणाननम् ॥ पञ्चवक्त्रं दश-
 भुजं पीठलिङ्गममुद्भवम् । प्रसिद्धं कर्ममादाव्यं पुराणैः पूर्व-
 माननम्' इति । शिवस्य सर्वदिक्षु वदनमद्भावे 'रुद्र यत्ते
 दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम्' इति मन्त्रोपनि-
 षत्तवमन्त्रलिङ्गमेव लिङ्गम् । एतेन च सर्वात्मक इत्युक्तं
 भवति ॥ ५२ ॥

सदाशिव इति । सदा सर्वकालेषु वर्तमान शिवः
सदाशिव, किं कादाचित्कोऽपि शिवोऽस्ति? यद्व्यावृत्तये
सदेति विशेषणम्, अस्मीत्याह— तत्र ब्रह्मविष्णुकृद्महेश्वरमू-
र्त्तानामुत्तरोत्तरविरकालवर्तित्वेऽपि सदाशिवान्वयपञ्चममूर्त्यपे-
क्षया कादाचित्की कृद्मूर्ति व्यावर्तयितुं सदेति विशेषणोपा-
दानसंभवात् । उक्त चेदं शिवपुराणे सृष्टिप्रकरणे— 'केन
मानेन कालेऽस्मिन्नायु संख्या प्रवर्तते' इति पृच्छन् ^{३३}भूषेति प्रति
वायुवचने यथा— 'आयुषोऽग्र निमेषाख्यमादिमानं मन्व-
क्षते । सख्यानमस्य कालस्य भ्रान्त्यतीतकलावधि ॥ अग्नि-
पक्ष्मपरिक्षेपो निमेष परिकीर्तित । तादृशानां निमेषाणां
काष्ठास्तु दश पञ्च च' इत्यादिना, 'चतुर्युगमहस्र पञ्च-
त्कल्प इति कथ्यते' इत्यन्तेन प्रसिद्धं कल्पपरिमाणमुक्त्वा
पुनर्निर्णयम्— 'कल्पो नाम दिवा प्रोक्त ब्रह्मणोऽव्यक्त-
जन्मनः । कल्पानां वै महस्र तु प्राज्ञ वर्षमिहोच्यते ॥
वर्षाणामष्टमाहस्र यच्च सद्ब्रह्मणो युगम् । सवन युगसाहस्र
ब्रह्मण पञ्चजन्मनः ॥ सवनानां महस्र तु त्रिगुणं त्रिविधं
तथा । कल्प्यते मकल कालो ब्रह्मण परमेष्ठिनः ॥ तस्य
वै दिवसे यान्ति चतुर्दश पुरदरा । ब्रह्मा विष्णुदिने चैको
विष्णु कृद्दिने तथा ॥ ईश्वरस्य दिने कृद्. सदाख्यस्य

तथेश्वरः । साक्षाच्छिवस्य तत्संख्यस्तदा सोऽपि मदाशिवः ॥
 तस्मिन्साक्षाच्छिवेनैव कालात्मा संप्रवर्तितः' इति । अयमर्थः—
 कल्पः प्रसिद्धः, तादृक्कल्पसहस्रमेको वत्सरः, तादृशवत्स-
 राणामष्टसाहस्राण्येकं युगम्, तादृगयुगसहस्रमेकं स्रवनम्,
 तादृशस्रवनसहस्राणि त्रिगुणानि सन्ति त्रिविधानि नवसं-
 ख्यानीति यावन् । महस्रस्य प्रथमं त्रैगुण्ये त्रीणि सहस्राणि,
 ततस्तस्यास्त्रिमाहस्रया पुनस्तैगुण्ये नवमाहस्रयां पर्यवमानात् ।
 एवं च तादृशस्रवनानां नवसहस्रं ब्रह्मण परमायुः । तादृश-
 क्खपरमायुर्विष्णोरेकदिनम्, तादृशविष्णुपरमायुः रुद्रस्यैकदि-
 नम्, तादृशरुद्रपरमायुः महेश्वरस्यैकदिनम्, तादृशमहे-
 श्वरस्य परमायुः मदाशिवस्यैकदिनम्, तादृशमदाशिव-
 परमायुः परमशिवस्यैक दिनम्, परमशिवस्य कालकृतपरि-
 क्लेद एव नास्तीति । अत एव प्रदेशान्तरेऽपि तत्रैव, 'का-
 लावच्छेदयुक्तानां गुरुणामप्यमौ गुरुः । सर्वेषामेव सर्वेशः
 कालावच्छेदवर्जितः' इति । यद्यप्युदाहृतवचने. सदाशिव-
 स्यापि कादाचित्कत्वमागतमिति भवेति विशेषणान्त्वयः,
 तथापि ब्रह्माद्यपेक्षया अधिककालवर्तित्वेन ब्रह्मादिकालेषु
 सदा वर्तत इति तदभिप्रायो बोध्यः । यद्वा परमशिवे वा
 केवलयोगिकोऽयं द्रष्टव्यः । तत्र कालावच्छेदराहिते मदा-

पदसाञ्जस्यान् । न च तस्यापि कालावच्छेदोऽस्त्येव ; अन्य-
था सदाशिवस्य परमायु परमशिवस्य दिनमिति परिकिञ्च-
न्नव्यवहारायोगादिति वाच्यम् । दिनव्यवहारस्य दिनवद-
त्तिकुद्र काल इत्यौपचारिकतया प्रवृत्तत्वात् । अत एवोक्तं
तत्रैव किञ्चिदुत्तरतः— ‘अहर्न विद्यते तस्य न रात्रिरिति
धारयेत् । उपचारस्तु क्रियते लोकानां हितकाम्यया’ इति ।
तथा पाद्ये शिवराघवसंवादेऽपि सदाशिववचने दर्शितम्—
‘अस्पायुर्दृश्यते ब्रह्मा द्वौ नि श्वासौ हि जीवितम् । चतुर्नि-
श्वासमात्रं तु विष्णोरायुरुदाहृतम्’ इति । इयं च नि श्वास-
सक्या सदाशिवानुरूपेभ्यः द्रष्टव्या । एवं पुराणान्तरेष्वपि ।
इह च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ‘ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु सदा-
शिवोम्’ इति ॥ ५३ ॥

विश्वेश्वर इति । विश्वेषामीश्वर विश्वेश्वरः । तथा च
मन्त्रोपनिषदि ‘भूयः मृष्टा पतयस्त्वधेभ्यः सर्वाधिपस्यं
कुरुते महात्मा’ इति । तैत्तिरीयकेऽपि ‘पति विश्वस्यात्मे-
श्वर आश्रयं शिवमभ्युतम्’ इति च । ननु ‘स्वामीश्वर’
इति सूत्रेण पष्ट्या प्रतिपदविहितत्वात् ‘प्रतिपदविधाना पष्टी
न ममम्यते’ इति निषेधान् कथं ममास इति चेन्, न, तेषं
प्रतिपदविधाना पष्टी, किं तु शेषपष्टयेव, परं तु प्रतिपदवि-

द्वितीया सप्तम्या मा वाधीति शेषपष्ठयेव चकारेणानुज्ञायते ।
इदं चार्थतः श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'सर्वेश्वरः शंभुराकाशमभ्ये'
इति ॥ ५४ ॥

वीरभद्र इति । भद्रो नाम वृक्षाभ्वरध्वंमार्य रुद्रेणोत्पादि-
तो गणविजेषः । वीरश्चासौ भद्रश्च इति कर्मधारयः । तस्य
चोत्पत्तिः कल्पभेदेन बहुधा । तथा हि ब्रह्माण्डपुराणोत्तरभागे
हृषीकेशस्यसंवादे ललितोपाख्याने शिवललाटजस्मेद्विन्द्वो-
भद्रस्योत्पत्तिः ततो गणानामुत्पत्तिश्च दर्शिता । यथा—
'अथ देवो महादेवो ललाटवटसंभवम् । एकं स्वेवपयोविन्दुं
महाप्रेणाभिपश्चिप्तौ ॥ ततः सत्तस्थिवामेको लोकघस्मरवि-
प्रहः । कालाग्निरिव दीप्ताम्नो वीरभद्रो गणेश्वरः' इति । 'वी-
रभद्रः स कैलासाभिर्लङ्गाम महाजवः' । तस्यैव रोमकूपेभ्यो
दीप्ताभिर्ललोचनात् ॥ कर्णाभ्यां चैव नासाभ्यामास्पाहं-
द्राभयंकरात् । प्रसूता वह्नो लोकघस्मराः प्रमथेश्वराः' इति ।
वामनपुराणे तु क्रुद्धस्य शरीरनिःसृतात्तेजस
सह गर्वैर्बीरभद्र उत्पन्न इति दर्शितम् । यथा—
'एतच्छ्रुत्वा वचां रौद्रं रुद्रः कोपान्वितोऽभवत् । क्रुद्धस्य
सर्वगात्रेभ्यो नि मेरुः सहस्राक्षिपः ॥ सह कोपाग्निनेत्रस्य
गात्ररोमान्तरोद्भवाः । गणाः मांज्यमुग्ग जाता वीरभद्रपु-

रोगमा ' इति । वायवीयमहितायां तु दक्षयज्ञार्थं गत्वा
तद्दत्तान्तभक्षणकुपितया देव्या प्रेरितेन शिवेन संमुग्धतया
वीरभद्रस्य सृष्टिमुक्त्वा देव्यापि कुपितया भद्रकाली सृष्टा,
तया महितो वीरभद्रः कार्योप्यसाधयदित्युक्तम् । यथा—
'वर्धुं दक्षाध्वारं विप्रा देवी देवमचोदयत् । देव्या संचो-
दितो देवो दक्षाध्वरजिघामया ॥ ममजं सहसा वीरं
वीरभद्रं गणेश्वरम् । सहस्रवदनं देवं सहस्रचरणेक्षणम्'
इति ; तथा— 'मन्युना चासृजद्भद्रां भद्रकालीं महेश्वरी ।
आत्मन कर्ममाक्षित्वात्तेन गन्तुं महैव तु ॥ तं दृष्ट्वा-
स्थितं वीरभद्रं कालाग्निसंनिभम् । भद्रया सहितं प्राह भद्र-
मस्तिवति जंकरः' इति । एतेन भद्रया महितत्वाद्वद्रावा-
न्भद्र इति मत्स्वर्थायाकारेण भद्रशब्दो निष्पन्न इति व्युत्प-
त्तिरपि सूचिता । काशीग्रन्थे तु— 'ततस्तत्क्रोधजाद्वहे
राविराम महाद्युतिः । भद्रस्तु प्रमथाकाशं कालमृष्युप्रक-
म्पन ' इति । शिवकोषाग्रेरुत्पन्नो भद्र इत्युक्त्वा पश्चात्-
त्पराक्रमस्थानपरिवृष्टेन परमेश्वरेण वीरभद्र इति नाम दत्त-
मित्युक्तम् । यथा— 'महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्व-
गणेश्वर । नाम्ना त्वं वीरभद्रेति भव लोकेषु त्रिभुज'
इति । वराहपुराणे गौरीविवाहप्रकरणे तु, मयांटी मद्य-

ललाटदुत्पन्नप्रजापतीनामन्यतमं स्थाणू रुद्र, य प्रजा
 भसृष्ट्वा जले ममस्त्वपञ्चरन्स्थित, स एव जला
 दुत्तीर्य गणान्सृष्ट्वा तै समेतो दक्षाध्वर भवसयामासेत्युक्तम् ।
 यथा— ‘रुद्रक्रोधोद्भवो यस्तु पूर्वं ममो महाजले । स स-
 हस्रार्कसकाशो निश्चक्राम जलात्तथा’ इति तस्य निष्क्रमण
 मुक्त्वा, ‘शुभ्राव च तथा जन्वानृत्विजा दक्षसद्यनि ।
 शुभ्राव याजिना चोषैरिन्द्रागच्छति कर्तनम् ॥ तत श्रुत्वा
 महातेजा सर्वज्ञ परमेश्वर । चुकोप सुभृश देवो नाक्य
 चेदमुवाच ह’ इत्यादिना तस्य दक्षाध्वरभक्षणजन्य कोपमु-
 पन्यस्य, तदुपरि ‘तस्य नानदत्तो ज्वाला गात्रेभ्यो निर्यमु-
 ल्लादा । ततो भूतानि वेताल उच्छुष्मा प्रेवपूर्वना ॥ कू-
 र्दमाण्डा यातुषानाञ्च सर्वे प्रक्षलितानना । उचस्थु को
 टिशस्तत्र नानाप्रहरणावृता’ इत्यादिना गणानां सृष्टिमु-
 क्त्वा, ‘एव कृत्वा स सामग्रीं देवदेव प्रतापवान् । जगाम
 दक्षयज्ञाय क्रोधाद्दुष्ट प्रतापवान्’ इत्यादिना समस्तेनाभ्या-
 येन दक्षाध्वरभ्रमवृत्ता-तकयनपूर्वक पश्चाद्दक्षवचनेन क्षमा-
 पणार्थं दक्षवितर्जणगौरीविवाहो वर्णित । पाद्ये तु शिव
 राघवसंवादे वीरभद्रेण कस्यचिदष्टशिरमो राज्ञसस्य वध-
 मुक्त्वा तदनन्तरं नारदगुरोरादृतान्त्वं श्रुत्वा स्तुवता ब्रह्म-

विष्णुरुद्राणां वचने तस्य राक्षसस्योत्पत्तिवरलाभादिप्रतिपा-
दनावसरे— 'त्वज्जटोत्पादनेनैकः पुरुषः संभाविष्यति ।
तेनैव मरणं नान्यैरिदमेव व्रतं शिव ॥ श्रीशिवः— भवि-
ष्यत्प्रेषमेवैतदित्युक्तवान्तरधीयत् । एवं लब्धवरः पापी राक्ष-
सो निहृतभ्यया ॥ अथालिङ्गञ्च हरिर्वीरं शंकरञ्च पिता-
महः । यथागतं तथा जम्बुरथ वेमादियोषितः ॥ निपत्य
दण्डवद्भूमौ वीरभद्रमघानुवन्' इति प्रतिपादितम् । तथा
च राक्षसवधादिकायंसाधनायेवमपरा शिवजटाशकलाद्वीर-
मद्रूपोत्पत्तिः । एवं च यदत्र वीरभद्रादृशानां सृष्ट्युपाख्यानं
शुद्धचरेण नाम्नाविष्कृतं गणनाथ इति । यत्पूर्वं प्रजापति-
पदे स्थितः म्हाणू रुद्र एव दक्षाध्वरध्वंशक इति, तत्त-
तोऽप्सुचरेण नाम्नाविष्कृतं प्रजापतिरिति । यत् पुनः
मकलदेवतानिमहात्मकं कर्म तत्सर्वमत्रत्येन वीरपदेनैव
सूचितम्, तथैव पौराणिकव्युत्पत्तेरपि दर्शितत्वात् ।
अथवा दक्षाध्वरध्वंमयूषान्तस्य दक्षाध्वरहर इति नाम्ना
अग्रे वक्ष्यमाणतयात्र सामान्यतः शरभभैरववीरभद्रादि-
साधारणं पराक्रमातिशयमात्रं विवक्षितम् । वीराणां
भद्रः वीरभद्रः वीरश्रेष्ठ इत्यर्थान् । ननु नैवं समासः
संभवति, 'न निर्धारणे' इति निवेद्यादिति चेत्, नः

‘द्विवचनविमन्योपपदे तरवीयसुनौ’ इति सूत्रे, यतो निर्धार्यते, यश्चैकदेशो निर्धार्यते, येन हेतुना निर्धार्यते, एतद्विवक्षितनिधाने हि निर्धारणं भवति; न तु तदभावेऽपि नागानामुत्तमो नागोत्तम इत्यादौ । तत्र हि संबन्धसामान्ये पट्टी, तस्याश्च समासो भवतीति कैयटेनोक्तत्वात् बद्धविहावि संबन्धसामान्यपट्टया समासोपपत्तेः । ननु कथमिह त्रितयमनिधानाभावः ? प्रकरणादुपस्थितस्य शिवस्यैव विशेष्यतया मनुष्याणां क्षत्रिय, शूर इतिवद्दीराणां शिवो भद्र इति पृथक्संनिधानेन निर्धारणसंभवे संबन्धसामान्यपट्टययोगात्, न च संभवत्यपि निर्धारणे संबन्धसामान्यविवक्षाया प्रकृतपट्टीनिर्वाह इति वाच्यम्; तथा सति मनुष्याणां क्षत्रिय, शूर इत्यादावपि संबन्धसामान्यविवक्षाया, सभवेन ‘नागोत्तम इत्यादौ संबन्धसामान्यपट्टी, मनुष्याणां क्षत्रिय इत्यादौ निर्धारणपट्टी’ इति कैयटोक्तविषयव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गेन त्रितयसंनिधाने सति निर्धारणप्रतीत्यवश्वभावेन निर्धारणपट्टया एवावश्यवक्तव्यत्वात् । नापि प्रकरणाद्वा माध्याद्वा त्रिव इति विशेष्योपस्थितावपि शिवत्वस्य जातिगुणक्रियावद्भिर्भूततया जातिगुणक्रियाभिः पृथक्करणस्यैव निर्धारणत्वेन तदभावात्संबन्धसामान्यपट्टी संभवतीति वाच्यम्; जातिगुणक्रियाभिः

पृथकरणं निर्धारणमिति वृत्तिकारीयव्याख्यानस्य प्रथी-
 शब्दानां प्रवृत्तिगिति पक्षाभिप्रायकतया शिवत्वादेरपि जा-
 तिकोटौ निवेशान् चतुष्टयीपक्षेऽप्युपलक्षणतया शिवत्वादेरपि
 संप्रदान्; इतरथा अभीषां छात्राणां कृतमो देवदत्तः
 पठतां देवदत्तः पटुनरः आदित्यानामहं बिष्णुः नक्षत्रा-
 णामहं शशी इत्यादिषु निर्धारणपट्टया अगतेः, तस्मा-
 त्कथमत्र समाम इति चेन्, उच्यते । इदं तावदत्र
 विचारणीयम्— मनुष्याणां क्षतियः शूर इत्यादौ कथं
 शाब्दबोध इति; तत्र मनुष्याणां मध्ये यः अत्रियः स
 शूर इति भवितव्यम्, अत एव इदं चेन 'न निर्धारणे'
 इति मूत्रे अभिहितम्— 'अत्रियशब्देनात्र समामप्रसङ्गः,
 तदपेक्षा हि पट्टी न शूरतमापेक्षा गुणत्वाच्च तेन न
 समामः' इति । प्रौढमनोरमायामपि कृणां द्विज इति
 प्रतीकमादाय द्विजशब्देनात्र समाश्रयप्रसङ्गः, तदपेक्षा हि पट्टी
 न श्रेष्ठापेक्षेत्येतावद्व्यङ्ग्यत्वात्तत्तत्कमनूय न श्रेष्ठापेक्षेत्यत्रोपपत्ति-
 रपि दाशता; श्रेष्ठत्वं च द्विजेतरमनुष्येभ्यः, तांश्च मामा-
 न्यशब्दोपस्थितान्विहाय अनुपस्थितकल्पनाया अन्यथाप्य-
 त्वादिति । अस्वार्थः— द्विजनिष्ठं हि श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्य-
 निरूपितम्; यद्यपि द्विजेतरेऽपि मनुष्याः मनुष्यत्वेनोपस्था-

प्यन्ते, तथाप्यन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितिर्मनुष्यजब्देन न
भवतीत्यध्याहारेणैव तदुपस्थितिः सपादनीयेति मनुष्याणामि-
ति पदं द्विजपदेनैव समर्थमिति श्रेष्ठपदेनासामर्थ्यादेव समा-
साप्रसक्ते द्विजपदेन प्रसक्तः स प्रतिपिष्यत इति, तस्मादेवं
मरितव्यमिति नैतदस्ति—मनुष्याणां मध्ये यः क्षत्रियः इति
कोऽर्थः ? मनुष्यरूपममुदायान्तर्गमो यः क्षत्रिय इति तावन्न
संभवति, पृथक्करणलक्षणनिर्धारणस्येदानीमभावात् । किं पैवं
सति समुदायसमुदायिभावलक्षणे संबन्धे वनस्य वृक्षा इतिवत्
पृथगाः समुदायिनः प्रति समुदायस्याधारतया वने वृक्षा
सहस्रे अतमितिवत् सप्तम्या अपि सिद्धतया 'यतश्च निर्धार-
णम्' इति सूत्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि मनुष्याणां क्षत्रियः
मनुष्येभ्यः पृथग्भूतः क्षत्रिय इति; क्षत्रियाणामपि मनुष्यत्वेन
तत् पार्थक्यासिद्धेः । क्षत्रियत्वस्य मनुष्यत्वस्याप्यस्वा-
त्पार्थक्यमस्तीति चेत्; तस्य सिद्धतया अपोषनीयत्वात् । एवं
तर्हि भवितुमर्हति— यः क्षत्रियः स मनुष्याणां शूर इति ।
अत एव 'न निर्धारणे' इति सूत्रे प्रागुदाहृतवाक्यादुत्त-
रत एव गवां कृष्णा संपन्नधीरतमेति द्वितीयोदाहरणव्या-
ख्यानाप्रसारे हरदत्तेनोक्तम्— नैवगभिर्मयन्धो गवां मध्ये या
कृष्णा सा संपन्नधीरतमेति; एवं गति कृष्णाक्षजस्य गुण-

वचनत्वात् 'पूरणगुण' इत्येव ममामनिषेधसिद्धेः । किंतु या
 कृष्णा सा गवां संपन्नक्षीरत्तमा— इति । न च कृष्णातिरिक्तग-
 व्यपेक्षसंपन्नक्षीरत्तमत्वस्य विवक्षिततया अन्वयितावच्छेदक-
 कृष्णेतरेणवित्प्रकारकबोधजननासमर्थत्वात्सामान्यशब्दस्य -
 गोपदस्य तन्नाम्नेतुमर्हति इति प्रागुक्ताधुनिकसमर्थनविरोध
 इति वाच्यम्; 'चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विहासल-
 क्ष्मीः कमलेषु चञ्चला । यज्ञो विधातुः कथयन्ति स्तुषिष्ठतम्'
 इत्याद्याभिव अन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितत्वात्पञ्चद-
 शानादिति । इदमपि न युक्तम्— मधुना हि क्षत्रियः स्वातिरि-
 क्तमनुष्यापेक्षया शूर इति फलितम्; एवं तर्हि निर्धा-
 रणकथैव क्षुमा, ननु कथं क्षुमाः निर्धारणं हि पृथक्करणम्,
 तच्च तदतिशायिगुणशालित्वरूपतद्वैलक्षण्यलक्षण मनुष्यापे-
 क्षया क्षत्रियाणामव्याहतमिति कृत्वेति चेत्, न; ■ हीदृशं
 पृथक्करणं वैयाकरणा मन्वन्ते, निर्धार्यधर्मितावच्छेदकं यज्जा-
 त्यादि तत्कृतमेव पृथक्करणं निर्धारणमिति तेषामभिमानात् ।
 अत एव काशिकायां वृत्तौ 'जातिगुणक्रियाभिः पृथक्करणं
 निर्धारणं तत्र यत्नी न समस्यते । यथा मनुष्याणां क्षत्रियः
 शूरतमः, गवां कृष्णा संपन्नक्षीरत्तमा, गच्छन्तां घावन्ती-
 प्रथमः' इत्युदाहृतम् । एवं तर्हि एव भवतु— मनुष्याणां

अत्रिय शूरतम इति मनुष्याणां मध्ये अत्रिय शूरतम न सर्वे मनुष्या इति । एव हि पृथक्करणं ममभिद्याहृतैकधर्मान् स्वयरूप निर्धारणशब्दान्यमपि समर्थितं भवति । न चात्र जातिगुणक्रियाभिः पृथक्करणं निर्धारणमिति वैयाकरणाभिमतं प्रथक्करणमिदं नेति वाच्यम्, अस्मि-प्रथक्करणे जातिगुणक्रियाणां मप्यनुप्रवेष्टात् । तथा हि— अविद्या एव शूरा न सर्वे मनुष्या इत्यत्र प्रागुक्तैकधर्मान्स्वव्यवच्छेदकभेदपर्यवसन्नतया निर्धारणधर्मितावच्छेदकभूतानां जात्यादीनां शूरत्वं न मनुष्ये पुत्रात्स्वर्गेण, किं तु अत्रियरूपवदेकवेशावच्छेदेनेति ममभिद्याहृतधर्मान्स्वयमकोचकतयानुप्रवेशं स्पष्टं इति । तथा च तदव्यापकत्वे गतिं तज्ज्ञाप्यव्यापकत्वं पट्टपर्यं, मनुष्यत्वाव्यापकं तज्ज्ञाप्यअत्रियत्वं व्यापकं च यच्छूरत्वं तद्वान्अत्रिय इत्यर्थः । अस्मिच्छब्दोपे पट्टायां स्वार्थघटकतया अत्रियेण स्वप्रतिपत्तिरसमपकतया शूरेण च साकाहृतयोभयमापेक्षस्य पट्टान्तस्य केनापि साकं सामर्थ्याभावात् सिद्ध एव ममामाभावः 'न निर्धारणे' इति सूत्रेणानूयते । यत्र तु नैवरूपं पट्टपर्यं । किं तु निरूपकत्वमात्रपरनागातामुत्तमो नागोत्तम इत्यादौ, तत्र पट्टायां एकमात्रसापेक्षतया उत्तमपदेन साकं सामर्थ्यादप्रतिबद्धं समा-

मः । इदमेवाभिमतं त्रितयसंनिधाने समासनिषेधवाचिनः
 कैयटस्यापि, अस्मदुक्तनिर्धारणस्य त्रितयसंनिधानसापे-
 क्षतया तत्र चासामर्थ्येन समासाभावस्य सिद्धत्वा-
 दिति । अत एव नामोत्तम इत्यादौ निरूपकत्वमात्रस्य
 पप्रथर्थत्वेन यमोनिर्वाह्य त्रितयापेक्षा नास्तीति तादृशस्थले
 समासोऽप्रतिषेध इत्युक्तम् । अत एवोक्तं भगवत्पादैरपि
 सहस्रनामभाष्ये पुरुषोत्तमनामव्याख्यानावसरे 'पुरुषाणां
 जनः पुरुषोत्तमः 'न निर्धारणे' इति समासनिषेधो न
 भवति, इह जात्याद्यनपेक्षया समर्थत्वात् । यत्र तु जात्या-
 दपेक्षया पृथग्भावस्तत्रासमर्थत्वान्निषेधः प्रवर्तते यस्तुभ्यानां
 क्षत्रियः शूरे, गवां कृष्णा मंपन्नक्षीरतमा, गच्छतां धाव-
 न्क्षीघ्रतम इत्यादौ' इति । अथवा वीरेषु भद्र इति सप्तम्य-
 न्तपूर्वपदः 'संज्ञावाम्' इति समासः । एतेन च द्वादशी
 महेश्वरमूर्तिस्तुमंहिता । यथोक्तं वातूलश्रुते— 'एकादशी
 गजगिरेः स्याद्द्वादशी वीरभद्रकम्' इति । महेश्वरन्मूहान्तरा-
 त्तयादेव त्रिमूर्त्यात्मकत्वेन वीरभद्रः शिवपुराणे वर्णितः ।
 यथा— 'आ नाभेर्ब्रह्मणो रूपमा कण्ठाद्वैष्णवं वपुः ।
 आ ललाटान्महादेवं त्रिरूपं तु त्रयीमयम्' इति । यत्तु
 व्याख्यातं वराहपुराणोक्तरीत्या 'रुद्रकोणोद्भवो यस्तु पूर्व

मग्नो महाजले । स सहस्रार्कसंकाशो निश्चक्राम जलात्तवा' इति ब्रह्मकोपोत्पन्नस्थानूरुद्रः प्रजापतिपदस्थित एव वीरभद्र इति; तस्मिन्पञ्चे संहाररुद्रव्यूहान्वभावं; ब्रह्मकोपोत्पन्नत्व-
लिङ्गादिति ध्येयम् ॥ ५५ ॥

गणनाथ इति । गणानां नाथो गणनाथः, वीरभद्रा-
वतारे गणानां सृष्टेः प्रागुत्तत्वात् । यद्वा गणा नन्दिभृङ्गि-
महाकालप्रभृतयः, तेषां नाथ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्रजापतिरिति । स्वाणूरुद्रस्य प्रजापतिप्वन्तर्भावादिति प्रागेवोक्तम्, तस्य च प्रजापतिस्त्वम् 'सहस्राणि महस्रशो
ये रुद्रा अधिभूम्याम्' इति श्रुतिप्रसिद्धासंख्यातरुद्र-
सर्गस्य तदधीनत्वात् ॥ ५७ ॥

हिरण्यरेता दुर्धर्षो गिरीशो गिरीशोऽनघः ।

सुजंगमूपणो भर्गो गिरिधन्वा गिरिप्रियः ॥

हिरण्यरेता इति । हिरण्यं हिरण्यात्मकं रेतो यस्य
स तथोक्तः; रुद्रेण सगांदावपः सृष्ट्वा, तासुत्सृष्टस्य धीर्यस्य
हिरण्यरूपमष्टाण्डात्मना परिणतत्वात् । यथोक्तं स्कान्दे
सौरसंहितायाम्— 'त्रिमूर्तीनां तु सगस्यानन्तरं परमः
शिवः । शब्दादीनां तु भूतानामुत्पत्तिं कुरुते स्वयम्' इत्या-

दिना त्रिमूर्त्यादिसर्गमुक्त्वा, 'सदाशिवेश्वरौ रुद्रस्तथा ना-
रायणो विधिः । इति नाम्ना प्रकीर्त्यन्ते तेषु रुद्रः शिवा-
य ॥ पुरस्ताद्वण्डसर्गस्य सप्तर्षोर्द्विधा पुनः । अपा-
मेकांशके विद्वन्स्वकं बोर्यमपासृजत् ॥ तद्वण्डमभवद्द्वैमं सद-
क्षांष्टुसप्तप्रभम् । तस्मिन्जज्ञे स्वयं विष्णुर्ब्रह्मांशेन समन्वि-
तः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ताः सूक्ष्मास्ता मुनिसत्तम ।
शिवस्य नरमंज्ञस्य यतः कार्याणि तास्वतः ॥ ता यदस्या-
यनं प्रोक्तं तेन नारायणः स्मृतः । अंशोपाधिवशेनैव द्रष्टो-
ति परिकीर्तितः ॥ अपागन्तरवस्थानान्नारायण इतीरितः'
इति । यद्वा हिरण्यजनकत्वाद्विरण्यम्, तत्रेता यस्येपि
बहुव्रीहिः प्राग्ब्रह्म । हिरण्यजनकत्वं तु कुमारोत्पत्तौ भग-
वद्दीर्घसंस्पर्शमात्रेण तत्रत्यानां सौवर्णत्वस्य रामायणे दर्शि-
तत्वादिति भेदः । यथोक्तं वाल्मीक्ये— 'निश्चितमात्रे
गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वतसंनद्धं सौवर्णमभ-
वद्भनम्' इति ॥ ५८ ॥

दुर्धर्ष इति । दुःखेन धर्षणीयः, केनापि धर्षयितुमश-
क्य इति भावः । सर्वथा अलम्ब्ये दुर्लभ इति प्रयोगात् ।
पृथेः प्रागल्भ्यार्थकस्य लक्षणया तत्पूर्वकाभिभववृत्तेः कर्मणि
'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्राभेषु खल्' इति सत्प्रत्यये रूपम् ।

अस्मिन्नर्थे 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च विद्यते' इति श्रुति
मानम् ॥ ५९ ॥

गिरीश इति । गिरे कैलासस्य ईश गिरीश , यद्वा
गिरीणा कैलासमेकमन्दरादीनामीशो गिरीश । पर्वताधिपत्य
च शिवस्य हरिवशे घन्याश्चर्योपाख्याने नारद प्रति पर्वताना
वचने दर्शितम्— 'ब्रह्मर्षे न वय घन्या नाप्याश्चर्याणि
सन्ति न । अस्माकमीश्वर शूली गिरिज्ञा वृषभध्वज ॥
नाश्चर्यो वापि घन्यो वा तस्मात्परतरो भुवि' इति ॥ ६० ॥

गिरिश इति । गिरौ कैलासे शेत इति गिरिश 'गिरौ
लघुछन्दसि' इति छन्दस्य , छान्दसा अपि कचिद्भाषाया
प्रयुज्यन्ते इति टीकासर्वस्वे । यद्वा गिरि मेरु इत्यति लघूक-
रोति लघूकरोति आपत्त्वेन धारणादिति गिरिश , 'आतो-
ऽनुपसर्गे क' इति क । अत्र प्रथमन्याख्याने गिरौ शयन
न दि लोकासिद्ध विवक्षित किं तु शीघ्रातुना सुप्तावस्थान
विवक्षितमिति 'त्रयोविंश सुप्तासनम्' इति धातूलगुद्धप्रसिद्धा
महेश्वरमूर्तिरनुसंहिता । इदं च श्रुतिसिद्ध नाम , 'नमो
गिरिशाय च शिपिविशाय च' इति ॥ ६१ ॥

अनन्य इति । न विद्यतेऽप्य पाप दुःख वा यस्य स

दया । 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः'
इति श्रुतेः ॥ ६२ ॥

भुजंगभूषण इति । 'भुजकौटिल्ये' भुजं कुटिलं यथा
तथा गच्छन्तीति भुजंगाः सर्पाः, 'खड्गं हिङ्गा वक्तव्यः'
इति खड्गः, स एव भूषणं यस्य स तथा । भुजंगाश्चात्र
दारुकावनस्थमुनिहृताभिचारोत्पन्नाः गरुडभीत्या झरणागता
वानुकिप्रसृतयश्च गृह्यन्ते । यद्योक्तं स्कान्दे— 'ततः
पञ्चफणा नागा निःश्वसन्तो विषोत्थणाः । शीघ्रमुत्थाय
कुण्ठेभ्यः समाजग्मुर्महेश्वरम् ॥ वानुपादाय नागेन्द्राङ्ग-
लितानुपशोभितान् । दधाराभरणत्वेन तेनासीन्नागभूषणः ॥
अपरैरपि नागेन्द्रैर्वासुकिप्रमुखैः शिवः । वैनतेयभवात्प्राप्ति-
रहंचक्रे निजां तनूम्' इति । एतेन ये लोकानामुद्देजकास्त
एवास्य भूषणानीत्युक्त्या सर्वाभिभावकत्वमुक्तम् ॥ ६३ ॥

भर्ग इति । भर्ग्यन्ते पच्यन्ते दहन्ते पापान्यतेनेति
भर्गः । भृज्जतेः पाकार्थोत्करणे घञ् 'भ्रजो रोपधयोरम-
न्यतरस्याम्' इति समासो 'भजोः कृपिष्यतोः' इति
कुत्वे च रूपम् । सर्वपापनिवर्तकत्वं च शिवस्य शिवधर्मो-
चरादिषु प्रमिदम् । 'छित्त्वा मिष्ट्वा च भूतानि हत्वा
सर्वमिदं जगत् । यजेदेकं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते'

इति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम— ‘भर्गो देवस्य धीमहि’
 इति । ननु नात्र भर्गशब्दोऽकारान्तं प्रयुक्तं, किं तु सका-
 रान्तस्तेजोवाची, सवितुर्देवस्य वरेण्यं तद्भूतं तेज धीमहि
 ध्यायेम यं सविता न अस्माकं धियं प्रचोदयादिति
 तदर्थान् । अत एव ‘या देव सवितास्माकं धियो धर्माधि-
 गोचरा । प्रेरयेत्तस्य यद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे’ इति स्मृतिका
 रैरन्वयक्रमोऽपि दर्शित इति चेत्, न, एव सति ‘धियो यो
 न प्रचोदयात्’ इति यच्छब्दे पुल्लिङ्गानुपपत्तः । तथाहि—
 सवितुर्वरेण्यं तद्भर्गो धीमहि धिया यो न प्रचोदयात्—
 इति कोऽयं ? यच्छब्देन किं सविता परामृश्यते, किं वा
 भर्गः, आद्यं सवितृपदं किं सूर्यपरम्, एतं ब्रह्मपरम्, न
 तावदाद्ये आद्यं, सवितृप्रण्डलवर्तिनो ब्रह्मण्यं अन्तर्यामि-
 त्वेन सवितुर्मात्रादकत्वाभावात्, तस्य भर्गोविशेषणस्य य-
 च्छब्दपरामर्शनीयत्वकल्पने सधनाम्ना प्रकृतप्रधानपरामर्शक-
 त्वव्युत्पत्तिभङ्गाच्च । नाध्याये द्वितीयं, तस्य धीप्रचोदकत्वेऽपि
 प्रागुक्तव्युत्पत्तिभङ्गदोषस्याभिस्तारात्, किंच सवितृपदस्यैव
 ब्रह्मपरत्वे वरेण्यं भर्ग इत्यस्यानन्वयापत्तेः, ब्रह्मणोऽपि वरेण्य-
 स्म तेजसोऽभावात् । वरेण्यं लोकलोच्यं सवितुर्भर्ग इति ‘रादा-
 शिरः’ इतिवदभेदेऽपि भेदव्यपदेशादन्वयोपपत्तिरिति चेत्,

न, गायत्र्यर्थानुबन्धिषु 'तैत्तिरीयमैत्रायणीयश्चेताश्चतरीय-
वाक्येषु 'तां सवितुर्वरेण्यस्य' 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' 'उदधरं त-
त्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येतेषु सवितुर्वरेण्यपदयोरन्वयस्य दर्शित-
त्वेन इहापि तथैव वक्तव्यत्वात् । नापि द्वितीयः, यच्छब्द-
स्य पुल्लिङ्गत्वानुपपत्तेः ; तस्मादकारान्त एव भर्गशब्दः । एवं
सति यच्छब्दे पुल्लिङ्गतोपपद्यते । सवितुः सूर्यस्य वरेण्यं
तस्मापि तेजोधावकम् 'येन सूर्यस्तपति' इति श्रुतेः ; तत्
धीमहि ब्रह्म धीमहि 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृतः' इति गीतावचनात् । यद्वा तदिति सामान्ये नपुंसकम्,
'शक्यं क्षुद्रुपहन्तुम्' इत्यादिवत् । यो भर्गो धियः प्रचोद-
यान् इति 'उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति
सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गभाजि' इति वैयाकरणोक्तरीत्या
'शैलं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् प्रतिनिर्दिश्यमान-
भर्गोपेक्षया पुल्लिङ्गत्वोपपत्तेः । अपुना तु किञ्चिद्वचनवि-
तान्वयः कर्तव्यः ; वरं हि व्युत्पत्तिमङ्गाद्वचनविधान्वयः ।
किञ्च मैत्रायणीयशास्त्रायाम् 'एष रुद्रो भर्गात्मकः' इति गाय-
त्र्यर्थनिरूपणावसरे अकारान्तपञ्चस्यैवोद्घाटितत्वात् । योगवा-
ज्यवत्त्वमेव 'देवस्य सवितुर्मध्ये यो भर्गो यो धियः क्रमात् ।
प्रचोदयात् वरेण्यं धीमहीत्यन्वयक्रमः' इत्यकारान्तपञ्चस्यैवो-

द्रावितत्वात् । अत एवोक्तमादित्यपुराणेऽपि—‘गायत्र्याः पर-
मं तत्त्वं देवदेवो महेश्वरः । इति ध्यात्वा अपन्विह्यान्गायत्र्याः
फलमश्नुते’ इति । कौर्म्येऽपि राजवंशानुकीर्तने वसुमनसो
राज्ञो गायत्र्या सूर्यमण्डलस्य शिवमुपासीतस्व सूर्यमण्डला-
जिर्गतेन शिवेन प्रसादं कृतं इत्युपवर्णितम् । यथा—‘राजा
वसुमनास्तत्र रविमण्डलमध्यगम् । समुपासिष्ट गायत्र्या
पुरुषं रुक्मविमहम् ॥ अनुमहार्थं तस्याथ भगवान्परम-
शिवः । आविर्भूय रवोर्ध्वम्बावस्मै रूपमदर्शयत् ॥ शिवशक्ति-
मयं दिव्यं चन्द्रार्धकृतशेखरम् । त्रिलोचनं नीलकण्ठं शङ्ख-
न्द्रोपेन्द्रवन्दिताम् ॥ अनुगृह्य च तं कालं देहान्तेऽवा-
भिर्जं पदम् । तुष्टश्चिरतरं तस्य गायत्र्याराधनादिभिः’
इति । यत्तु प्रागुदाहृतम्—‘यो देवः सवितास्माकम्—’
इत्यादि, तत्पर्यवसितार्थाभिप्रायम् । सर्वथापि हि सकल-
धीप्रचोदकपरब्रह्माधिष्ठितादित्यात्मकं तेजं उपास्यमिति ।
अत एव माधवीयस्मृतिरने ‘यो देवः सविता’ इत्युदाहृत-
श्लोकस्यास्मदुत्तरीत्यैवार्थो दर्शितः । यथा—‘तदित्येतत्पर-
मं ध्येयं तत्सूर्यमण्डले’ इति, ‘भगं, स्वमाक्षात्कारेणावि-
द्यावत्कार्यदाहकः’ इति, ‘य इत्यरूपमव्यक्तं मत्यामन्दादि-
लक्षणम्’ इति च । शृजति पचति दहति स्वसाक्षरकारेण

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

अविद्या तत्कार्यभूतं संसार चेति भर्गः इति व्युत्पत्त्या भर्ग
इत्यकारान्ततायाः स्पष्टमभिधानात् । प्रथमं तच्छब्दस्य
ब्रह्मपरत्वोद्भाषनात् य इत्यस्य यत्पदं प्रथमोपात्तसत्ता-
नन्दादिलक्षणतत्त्वपदार्थपरब्रह्मपरामर्शित्यनेन 'यो देव सवि-
तास्माकम्' इति श्लोकदर्शितान्वयरीत्या सवितृपरामर्शक-
मिति न भ्रमितव्यमित्युपदर्शितत्वाच्च । तस्मात् पर्यवशि-
तार्थपर एवायं श्लोक इति । विस्तरस्तु भस्मदीक्षितप्रणीते
शिवतत्त्वविवेके द्रष्टव्यः ॥ ६४ ॥

गिरिधन्वेति । गिरि. मेरु धनुर्यस्येति वा धन्व यस्मे
ति वा गिरिधन्वा । प्रथमव्याख्याते 'धनुषोऽनह्' इत्यनह्
समासान्तः । एवं च अर्थतः श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'वद्राय
स्थिरधन्वने गिरि.' इति छन्दोगानाम्, देवप्रते च 'नमः
स्थिराय स्थिरधन्वने' इति ॥ ६५ ॥

गिरिप्रिय इति । गिरय. कैलासमेरुमन्दरादयः प्रिया
यस्य आवासस्त्वेनेति वा, धन्याश्चर्योपाख्यानोक्तरीत्या स्वस्वे-
न वा 'मर्त्ये शिलोचयाः पुण्या सर्वा नद्यश्च भारत' इति
भारतोक्तरीत्या पुण्यदेशत्वेनेति वा गिरिप्रियः ॥ ६६ ॥

कृत्तिवासाः पुरारातिर्भगवान्प्रमथाधिपः ।

मृत्युञ्जयः सूक्ष्मतनुर्जगद्धापी जगद्गुरुः ॥

कृत्तिवासा इति । कृत्तिः दारुकावनस्थमुनिकृताभिचा-
 रोत्पन्नव्याघ्रस्य चर्म वासः वस्त्रं यस्य स तथा । यथोक्तं
 स्कान्दे— ‘ततो व्याघ्रो महान्कुट्ट आजगाम वस्त्रायुधः ।
 तेषामृषीणां मर्मस्थः कोपोऽयं निर्गतो यया ॥ तं चादाय
 त्वचं भिक्षुः तदा चर्माम्बरोऽभवत् । शुशुभे चर्मणा तेन
 नानावर्णयुतेन च’ इति । अथवा काश्यां शिवभक्तजिघां-
 सयागतस्य गजाम्बुरस्य कृत्तिरत्र विवक्षिता । यथोक्तं
 स्कान्दे एव— ‘वाराणस्यां पुरायातो गजरूपो महासुरः ।
 तापसाङ्गिजवमत्तांश्च निहन्तुं कोपदीपितः’ इत्युपक्रम्य
 ‘हत्वा तं कुत्सरं भीममधृष्यं दिग्गजैरपि । पादहस्तयुतं
 चर्म विशम्बाच्छिद्य तेन वै । प्रावृत्त्यात्मानमात्मनेजः स्तूप-
 मानोऽखिलैः सुरैः’ इति । अत्र द्वितीयव्याख्याने एकादशी
 महेश्वरमूर्तिरनुसंहिता, ‘एकादश गजारिः स्यात्’ इति
 वातूलशुद्धवचनात् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम; ‘प्राणेश्वरः
 कृत्तिवासाः पिनाकी’ इति ॥ ६७ ॥

पुरारातिरिति । पुराणां शरीराणां स्थूलसूक्ष्मकारणा-
 रमणाम् अरातिः क्षुरिति पुरारातिः । तदरातित्वं च शि-
 वस्य स्वज्ञानस्य विदेहकैवल्यहेतुत्वात्; तच्च मन्त्रोपनिषदि
 प्रसिद्धम्— ‘भावमाहमतीशक्त्यं भावामाधकरं शिवम् ।

कदासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम्' इति ॥ ६८ ॥

योगवानिति । 'ऐश्वर्यस्य समप्रस्य वीर्यस्य यशसः
श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वण्णां भग इतीरणा' इति
विष्णुपुराणवचनात् ऐश्वर्यादिगुणपट्क भगः तद्वान् भग-
वान् । तस्य समप्रमैश्वर्यं नाम सर्वविषयकमैश्वर्यम् । तच्च
'ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये' इति
'भूयः सृष्ट्वा पतयस्तथेगः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ।
तमोद्वराणां परमं महेश्वरम्' इत्यादिश्रुतिमिदं वीर्यं
पराक्रमः शरभभैरववीरभद्राद्ययत्नरप्रमिदः ; स च
'न वा ओजीवो कद्र त्वदमि' इति 'अयद्वीराय प्रभरामहे
मतिम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धः । यशः सकलजनस्तुत्यत्यम् ;
तच्च 'नमः श्लोकगाय चावसान्याय च' 'विदाम देवं
मुक्तेनशमीढवम्' 'तस्य नाम महद्यशः' इत्यादिश्रुतिभिः 'यं
विष्णुरिन्द्रः शंभुश्च ब्रह्मा लोकपितामहः । स्तुवन्ति विविधैः
श्रोत्रैर्वदेवं महेश्वरम् । तमर्चयन्ति ये जम्भदुर्गाण्यतितरन्ति
ते' इत्यादिभारतवचनैश्च प्रमिदम् । श्रीः अम्बिकैव,
'त्रियं लक्ष्मीमौपलाम्बिकां गाम्' इति श्रुतेः ; तद्वत्त्वं
च 'उगामहायं परमेश्वरं प्रभुम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । ज्ञानं
सर्वविषयकम् ; तच्च 'यः सर्वज्ञः सर्वविन्' 'स विभक्तद्विष-

विदात्मयोनिः' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । वैराग्यं सर्वत्र निःस्पृ-
हता; तच्च सर्वत्रौदासीन्यप्रातिपादिकाभिः 'न तस्य कार्य
करणं च विद्यते' इत्यादिश्रुतिभिः, 'ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः
सत्यं क्षमा धृतिः । संपृत्वमात्मसंपोषो ह्यधिष्ठातृत्वमेव
च । अकथयानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे' इति
स्मृतिभिश्च सिद्धम् ॥ ६९ ॥

प्रमथाधिप इति । प्रमथन्ति अवैदिकानिति प्रमथाः
पार्षदाः, तेषामधिपः प्रमथाधिपः । प्रमथानां च तथात्वं
सौमिके दर्शितम्; यथा तान्प्रकृत्य 'मनोवाङ्मनसिर्भक्तान्पा-
न्ति पुद्गलानिबौरसान् । पिवन्त्यसृग्मसांश्चान्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां
सदा' इति ॥ ७० ॥

मृत्युञ्जय इति । मृत्युः मरणं स्वभक्तानां मृत्युं जयति
स्वोपासनया परिहरतीति मृत्युञ्जयः । 'संज्ञायां मृतृष्टमि-
धारिसहितपिदमः' इति खच् । 'अयम्बकं यजामहे सुगन्धिं
पुष्टिवर्धनम् । बर्वाणुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्'
इति मन्त्रलिङ्गात्, 'यस्मिन्पुष्पा ऋषयो देवताश्च, तमेव
ज्ञात्वा मृत्युपाशान्छिनत्ति' इति श्रुतेश्च ॥ ७१ ॥

सूक्ष्मतनुरिति । सूक्ष्मा दुर्गन्धा तनुर्यस्य न तथा,
'सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये घृतात्परं मण्डमिवति-

सूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम्' इत्यादिश्रुतेः ।
यद्वा सूक्ष्मादपि तनुः अतिसूक्ष्म इत्यर्थः, 'अणोरणीयान्'
इति श्रुतेः ॥ ७२ ॥

जगद्व्यापीति । व्याप्तिं शीलमस्यास्तीति न्यायी । 'सुष्य-
जातौ निनिम्ताच्छीत्ये' इति निनिः । यद्यपि काशिकायां
वृक्षौ 'अनुवर्तमाने सुष्महणमुपसर्गव्यावृत्त्यर्थम्' इत्युक्त-
मप्यत्र नात्र निनिर्लभ्यः, तथापि तदेव वृत्तिकारवचनं भाष्य-
विरोधादुपेक्षणीयम् । उक्तं हि महाभाष्ये— 'अथ
सुविति वर्तमाने पुनः सुष्महणं किमर्थमनुपसर्गं इत्येवं
तदभूत्; इदं तु सुष्मात्रे यथा स्यात्' इति । उदाहरतं च
'उदाभारिण्यः प्रत्याभारिण्यः' इति । अथ एव 'न्यपेधि
सैषोऽप्यनुवाचिषर्गः' । 'स यभूवोषजीविनाम्' 'भ्रमरैः
कुसुमानुमारिभिः' 'पतत्सो घाम विसारि मर्वतः' 'न
वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादयो रघुवंशसाधभार-
विकान्वयप्रयोगा अप्युपपन्नाः । जगतौ व्यापी जगद्व्यापी,
'सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात्सर्वगतः शिवः' इति श्रुतेः ।
इदं चार्थतः श्रुतिप्रसिद्धं नाम । अथर्वशिरसि वाच्यवाचक-
योरभेददृष्ट्या प्रणवे 'यः प्रणवः स व्यापी सोऽनन्तः'
इत्यादिना सर्वव्यापीति नाम प्रयुज्य अथ 'कस्मादुच्यते

सर्वव्यापी' इति प्रश्नपूर्वकं तन्निर्वचनात् ॥ ७३ ॥

जगद्गुरुरिति । जगतो गुरु आद्यविद्योपदष्टा जगद्गुरुः, जगत्पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमं वेदोपदष्टत्वात् । तथा च श्रुति — 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै ब्रह्म प्रहिणाति तस्मै' इति । योगपातजलेऽप्युक्तम् — 'श्लेशकर्म विपाकाश्रयैरपराष्टम् पुरुषविशेष इत्यर । स पूर्वोपामपि गुरु कालेनानवच्छेदात्' इति । एतन् सकलजनज्ञानापदष्टी दक्षिणामूर्तिरूपा 'दक्षिणामूर्तिरूप तु चतुर्विंशत्प्रकीर्तितम्' इति वातूलशुद्धवचनावगता महेश्वरस्य चतुर्विंशतितमा मूर्तिरनुसंहिता ॥ ७४ ॥

व्योमकेशो महासेनजनकश्चार्चिकमः ।

रुद्रो भूतपतिः स्थाणुरहिर्बुध्न्यो दिग्म्बरः ॥

व्योमकेश इति । गङ्गाधारणममये व्योमवद्विशालो जटावलयरूप केशोऽस्थिति व्योमकेश । यद्वा व्योमैव केशो यस्य स व्योमकेश, 'दिव्यं वदामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्' इति भगवद्गीतास्वादस्य वचनेन 'नारायणोऽपि भगवान्द्वकीर्तनयो हरि । भजुनाय स्वयं साक्षात्सत्त्वानिदमुत्तमम्' इति कूर्मपुराणवचनात् सत्त्वत्यश्वरगीता

भगवद्गीतयोरेकार्थत्वनिश्चयेन च शैवत्वेन निश्चिते अर्जुनाय
कृष्णेन दर्शिते विश्वरूपे 'दिवं ते शिरसा व्याप्तम्' इति
वचनेन दिवः शिरस्त्वेनावगमात् । यथा च भगवद्गीतो-
पनिर्णितं विश्वरूपं शैवं तथा प्रपञ्चितमस्मदीक्षितैः शिव-
तत्त्वविशेषादिषु ॥ ७५ ॥

महासेनजनक इति । महर्षी सेना यस्य स महासेनः
स्कन्दः, देवसेनाविपत्त्यात्, तस्य जनक इत्यर्थः । एतेन
महासेनजननस्य समासादित्यसापेक्षतया सोमस्कन्दाख्या
'विभ्रमसाद् दिशश्च सोमास्कन्दमतः परम्' इति वातूलशुद्ध-
वचनसिद्धा एकविंशतितमा महेश्वरगूर्तिरनुसंहिता ॥ ७६ ॥

चारुविक्रम इति । चारुः मनेहरः कटाक्षमितादि-
रूपतया विक्रमः कामदहनत्रिपुराशिञ्जणादिरूपो यस्य स
तथा । एतेन स्त्रीलारूपपराक्रमकीर्तनेन पादाङ्गुष्ठोद्धरण-
जनितस्य सुदर्शनस्य स्वतः समुद्धरणमासमिद्धस्य जलन्धर-
वधस्यापि क्रोर्द्धकारान् 'शलंघपरवर्षं दश' इति वातूलशुद्ध-
वचनावगता महेश्वरस्य दशमी मूर्तिरनुसंहिता ॥ ७७ ॥

रुद्र इति । रोदयत्तन्तकाले सर्वमिति रुद्रः । 'रोदेर्जि-
लुक् च' इत्युणादिसूत्रेण रुदेर्ण्यन्ताद्गिकि णिलोपे ण
रूपम् । इयं च न्युत्पत्तिः छान्दोग्ये 'पुरुषो वाय यज्ञस्य

यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि' इति खण्डे प्राणेषु रुद्रपद
 प्रयुज्य रुद्रपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् कथं रुद्रपदवान्यता
 प्राणानाम् इति शङ्काया तत्समर्थयमानया श्रुत्या प्रदर्शिता—
 'प्राणा वायु रुद्र एते हीद सर्वं रोदन्तीति । यन्तु रुद्रो
 वा एष यदग्नि' इत्युक्त्वा 'सोऽरोदीयदरोदीक्षद्द्रस्य
 रुद्रत्वम्' इति व्युत्पादनं श्रुतौ तत्प्रसिद्धाग्निविषय न शिव
 विषयमिति न्यायमुच्यते । वस्तुतस्तु सा श्रुतिर्यथा तथा
 वास्तु । रादिवीति रुद्र इत्यप्यन्तादपि रुदे 'प्रत्ययत
 प्रकृतेश्च तद्भाष्यम्' इत्यौणादिकरकप्रत्ययेन रुद्रपदं साधयितुं
 शक्यम् । अङ्गण प्रीत्यर्थं तस्य ललाटावाविर्भूतस्य परमे
 श्वरस्य जैशवाभिनयार्थं रोदनस्य भारते शान्तिपर्वणि
 दर्शितत्वात् । यथा— 'ततस्ता विमुला नीतिं पूर्वं जमाह
 शकर । यद्रूपो विशालाभः शिवः स्थाणुरुमावति ॥
 अनादिनिधनो देवत्रैतन्यादिसमन्वितः । हानानि च वशे
 यस्य तारकादीन्यशेषतः ॥ अग्निमादिगुणोपेतगौधर्षं न च
 कृत्रिमम् । तुष्ट्यर्थं अङ्गण पुत्रो ललाटादुत्थितः स्वयम् ॥
 करदत्तसुखर घोर जगत् प्रभुरव्ययः । पिता पुत्रे
 जायमानः पुत्रः पितरि चैव हि' इति । अथवा कत् दुःख
 दुःखेदुराणं वा तद्भावयतीति रुद्रः । शृपोदरादिरवासा-

पुः । यथोक्तं वायवीयसंहितायाम्— 'रुद्रः ख दुःखहेतुर्वा
 ऋषयति यः प्रभुः । रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकार-
 णम्' इति । हरिवंशे कैलासयात्रायामप्युक्तम् 'रुद्रो देवो
 रोदनाद्वावगाच्च' इति । यत्त्वानुशासनिके वचनम्— 'यत्ति-
 र्दहति यत्तीक्ष्णो यदुमो यत्प्रतापवान् । मांसशोणितमज्जादो
 पचतो रुद्र उच्यते' इति, तत् तावाद्धिषत्युत्तिप्रदर्शनपर-
 मिति न भ्रमिष्यत्यम्, अनुशासनाभावात् ; किं तु 'बहिर-
 न्तर्जगद्धिषं प्राप्य तेजोमयी शुभा । रौद्री रुद्रमिवा मूर्तिरा-
 म्भिता घोररूपिणी' इति शिवपुराणवचनेन भग्न्यधिष्ठाया
 मूर्तेः रुद्रपदवाच्यतानिश्चयात्, तस्यां च रोदयितृत्वमेव
 प्रवृत्तिनिमित्तमुपवर्णयितुम्, तच्च क्लेशजनकत्वं विना न संभ-
 वतीति सादृश्येन तीक्ष्णत्वादिवह्निप्रथमप्रदर्शनपरमिति
 बोद्धव्यम्, शरीरधर्मेण शरीरिणो ह्यपदेभ्योचितान् ; सादृक-
 त्वादयो ह्यभिधर्मोः ; मांसशोणितमज्जादत्वं च जाठराग्नेराहार-
 दोषोभयाभावे वैद्यशास्त्रे प्रमिष्टम् ; यथोक्तम्— 'भाहारं
 पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति । दोषक्षये च धानू-
 न्यचति च धातुभये प्राणान्' इति । मतान्तरे तु मूर्त्याधिष्ठा-
 ण्या मूर्ते रुद्र इति नाम ; यथोक्तं ऐक्ये उपरिभागे— 'मूर्त्या-
 रमा भगवन्देवः सर्वदेवविभूतिदः । रुद्र इत्युच्यते देवैर्भगवा-

‘सुक्तिभुक्तिदः’ इति । अस्मिन्पक्षे रुजं द्रावयतीति व्युत्पत्तिः ।
द्रष्टव्या, ‘आरोग्यं मास्करात्’ इति वचनेन आदित्यमूर्ते,
रोगनिर्हारकत्वात् । इदं च बहुश्रुतिप्रसिद्धं नाम; ‘नमस्ते
रुद्र मन्यवे’ ‘रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखम्’ ‘इमा रुद्राय’
‘रुद्राय तीरसदे नमः’ इति ॥ ७८ ॥

भूतपतिरिति । भूताः देवयोनिविभेदाः तेषां पतिरि-
त्यर्थः । प्रतिस्वायं लोकधीढार्यं प्रवर्तमानानां तेषां नटनप्रदर्श-
नेन पारवश्यं संपाद्य शिवेनैव नियमनं क्रियत इति भारते
उत्तममहेश्वरसंवादे देवीकृतश्मशानवासनिमित्तप्रसोचरे सू-
चितम् । यथा— ‘मदन्येन न सक्य तन्निहन्तु भूतजं
मयम् । तन्नन्थोऽहं प्रजाः सर्वां । पालयामि दिने दिने ॥
मन्त्रियोगाद्भूतसंघा न च प्रन्धीह कंचन । वास्तु लोक-
हितार्थाय शमशाने रमयाम्यहम्’ इति । यद्यप्यत्र सामा-
न्यतो ‘रमयामि’ इत्युक्तम्, तथापि स्वायं नर्तनेनैव तदिति
लोकलशिवपुराणप्रसिद्धम् । ततश्च ‘तृतीयं च वृषारुद्धं
चतुर्थं नृत्तरूपकम्’ इति वातूलशुद्धप्रसिद्धा चतुर्थी महेश्वर-
मूर्तिरनुमंदिता ॥ ७९ ॥

स्थाणुरिति । त्रिपुरविजयसमये सज्जीकृतचापः सन्
पुराणा योग प्रवीक्ष्य निश्चलतया स्थित इति स्थाणुः ।

‘स्यो णु’ इत्युणादिसूत्रेण स्थापातोऽणुर्भवतीत्यर्थकेन कर्तरि
 णु । तथा चोक्त द्रोणपर्वणि—‘अतिष्ठत्स्याणुभूत सन्सहस्र
 शरित्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि वै ॥
 त्रिपर्वणा त्रिशस्यन् तदा तानि विभेद स’ । यद्वा स्थाणु-
 कृष्ट, तत्साम्यात् स्थाणु । अत एवोदाहृतवचने ‘स्याणुभूत
 सन्’ इत्युक्तम्, पितृभूत पुत्र इत्याद्याविव भूतशब्दस्योपमा-
 र्थकत्वात् । अत एव श्रुतिरप्याह—‘बृक्ष इव सन्धो दिवि
 तिष्ठत्येकस्तेनेह पूर्णं पुरुषेण सर्वम्’ इति । यद्वा महालिङ्ग-
 प्रादुर्भावसमये ज्योतिर्लिङ्गरूपेण तिष्ठति निश्चलतया वर्तत
 इति स्थाणु । अत एवागमेषु पठ्यते—‘नमोऽस्तु
 स्थाणुभूताय ज्योतिर्लिङ्गामृतात्मने । चतुर्मुखिबपुश्चाद्यामा-
 सिताङ्गाय शम्भवे’ इति । उक्तव्युत्पत्तिप्रय च द्रोणपर्वणि
 दर्शितम्—‘दहत्यूर्ध्वं स्थितो यश्च स्थाणुवत्तस्थित च
 यत् । स्थिरलिङ्ग च यजित तस्मात्स्याणुरिति स्मृत’ इति ।
 ऊर्ध्वं विद्यमान पुरत्रय स्थित सन् यद्वहतीत्याद्या व्युत्पत्ति ।
 चस्थित तात्कालिकावस्थान च यस्याणुवदिति द्वितीया ।
 स्थिरलिङ्ग च यदिति तृतीया सूचिता । एतेन च तृतीयेन
 व्याख्यानेन सदाशिवव्यूहान्तर्गतेषु पञ्चसादाख्येषु यद्वि-
 षोयममूर्त सादाख्य तदनुसहितम् । यद्योक्त वातूलमुद्रे-

‘आदिशकेर्दशांशेन अमूर्तस्य समुद्भवः । आदिशकेरमूर्त-
त्वादमूर्तमिति कीर्तितम् ॥ अमूर्तत्वात्कलाहीनं तद्रूपं
लिङ्गवद्भवेत् । सूर्यकोटिप्रतीकाशं ज्योतिस्तम्भाकृति स्मृतम् ॥
तस्या ह्यन्तर्गतं मूर्तिर्गूर्वादिरिति चोच्यते । एतद्वै दिव्यलिङ्गं
तु मूलस्तम्भमिहोच्यते’ इति ॥ ८० ॥ .

अहिर्बुध्न्य इति । बुध्नः मूलम्, ‘मूलं बुध्नोऽहिर्बु-
नाम च’ इत्यमरः । तत्र बुध्ने ब्रह्माण्डमूलभूते पाताले
साधुः बुध्न्यः पातालवर्तीति यावत् ; तदृशोऽहिः सर्पः शेषः
इति यावत् । शेषस्य च तामसमूर्तित्वं रुद्रात्मकसंकर्षणा-
विर्भावस्थानत्वं च विष्णुपुराणे द्वितीयेशेऽभिहितम् । यथा
‘पातालानामपश्चास्ते विष्णोर्गा तामसी तनुः । शेषाख्या
तद्गुणान्बभूवुः न शक्ता रैत्यदानवाः ॥ कल्पान्ते यत्र
वक्त्रेभ्यो विषानलशिसोऽग्निवल्बः । संकर्षणात्मको रुद्रो
निष्कम्पात्ति जगन्नवम्’ इति । इदं च पद्मपुराणकमेकं
नाम ॥ ८१ ॥

दिग्गम्वर इति । दिक्ष एव गम्बराणि यस्य स तथोक्तः ।
इदं च दारुकावने मुनिवधूपरीक्षार्थमुपात्ताया मूर्तेर्नाम ।
एतेन सर्वसंशोद्धकत्वमुक्तम् ॥ ८२ ॥

अष्टमूर्तिरनेकात्मा सात्त्विकः शुद्धविग्रहः ।
शाश्वतः खण्डपरशुरजः पाशविमोचकः ॥

अष्टमूर्तिरिति । पञ्चभूतानि चन्द्रार्कवात्मा चेत्यष्टौ मूर्ते-
यः शरीराणि यस्येत्यष्टमूर्तिः । पृथिव्याद्यभिमानिन्यः शर्वाद्वि-
मूर्तयः वक्ता वक्ष्यमाणाश्च यद्यपि तयाप्यनेन समष्ट्यभिमा-
निर्नो विश्वंभराख्या मूर्तिरुच्यते । यद्योक्तं लैङ्गे— ‘अष्टमू-
र्तिर्जगद्व्याप्य स्थितोऽयं परमेश्वरः । चराचराणां भूतानां
धाता विश्वंभरात्मकः । भवश्चेत्युच्यते देवैर्भगवान्देवदा-
विभिः’ इति । वायुसहितायामपि— ‘तस्य देवादिदेवस्य
मूलंष्टकमिदं जगत् । भूम्यम्भोऽग्निमरुद्व्योमक्षेत्रज्ञार्कैर्नि-
शाकराः । अधिष्ठिता महेशस्य श्रवांश्याभिश्च मूर्तिभिः ।
चराचरात्मकं विश्वं घटे विश्वंभरात्मना’ इति ॥ ८३ ॥

अनेकात्मेति । अनेक आत्मा यस्य स योक्तः ;
प्रपञ्चशरीरात्मक इत्यर्थः, ‘सर्वो ह्येष रुद्रः’ इत्यादिमुक्तेः ।
‘यस्य यद्य पदार्थस्य या वा शक्तिरुदाहृता । सा सा गौरी
महादेवी स स देवो महेश्वरः’ इत्यादिशैवलैङ्गादिस्मृतेष्व ॥

सात्त्विक इति । सत्त्वे भवः सात्त्विकः । अभ्यास्मादि-
स्वातृक् । त्रिगुणात्मकमायारूपोपाधौ विद्यमानस्य सत्त्वस्य

संहाररुद्रं प्रति शरीरतया शरीरिणो रुद्रस्य तत्रभवन्नरूपसत्तौ-
 चित्वात् । तमोगुणोपाधिको रुद्र इति प्रसिद्धिस्तु न तमोगुण-
 शरीरतया किं तु संहारे तमोगुणस्योपकरणत्वेन गृहीततया ।
 यथोक्तं स्कान्दे सूतसंहितायाम्— ‘यस्य मायागतं सत्त्वं
 शरीरं स्यात्तमो गुणः । संहाराय त्रिमूर्तीनां स रुद्रः स्यान्न
 चापरः’ इति । अत एव मार्कण्डेयपुराणे खिलरूपेषु रहस्या-
 ध्यायेषु प्राधानिकाख्ये प्रथमाध्याये ‘सर्वस्याद्या महालक्ष्मीक्षि-
 गुणा सकलेश्वरी’ इति त्रिगुणात्मकमायाभिमानिन्यां देवता-
 यां लक्ष्मीत्वमुपदिश्य ‘वभार रूपमपरं तमसा केवलेन
 हि । सा भिन्नाजनसंकाशा दंष्ट्राश्वितवरानना’ इत्यादिना
 तमःप्रधानाविद्याभिमानिनीमेकां मूर्तिम् ‘सत्त्वाख्येन विबुद्धेन
 गुणेनेन्दुप्रभां द्यौः । अक्षमालाद्रुवाधरां वीणापुस्तकधारिणीम्’
 इत्यादिना सत्त्वप्रधानाविद्याभिमानिनीं द्वितीयां मूर्तिमपि
 तस्या उपदिश्य ‘अथोवाच महालक्ष्मीर्महाकालीं सर-
 स्वतीम् । युवा जनयतं देव्यौ मिथुने स्वातुरूपतः’ इति
 ते मूर्ती प्रति वामसत्त्वसात्त्विकत्वानुगुणस्त्रीपुंमसंसर्गविषयकं
 मूलदेव्या आश्रापनमुक्त्वा वर्णितम्— ‘महाकाली भारती
 च मिथुनेऽसृजतां स्वयम् । एतयोरपि नामानि रूपाणि च
 वदामि ते । नीलकण्ठं रक्तबाहुं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम् ।

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

जनयामास पुरुषं महाकाली सितां स्त्रियम् । स रुद्रः शंकरः
 स्याणुः कपर्दी च त्रिलोचनः । प्रयौविता कामधेनुः सा स्त्री
 मापाधरा स्वरा' इति । अत्र 'श्वेताङ्गम्' 'सिताम्' इति
 विशेषणयोः रुद्रसरस्वतोः सत्त्वविमहत्वं सूचितम् । ननु
 'स्वानुरूपतः' इत्येतदुक्तार्थविरुद्धमिति चेत्, न ; प्रत्युत तस्यै-
 वानुकूलत्वान् । तथा हि—त्रिगुणात्मिका माया न कदाचिदे-
 केनावि गुणेन हीना भवति, किमुत ह्याध्याम् । केवलताम-
 सत्त्वादिव्यपदेशस्तु एकेनेतरयोरभिभूततया, गुणानां सर्वथा
 अन्योन्यसंसृष्टत्वस्वाभावात् । ययौकं सांख्यसप्तत्याम्—
 'प्रीतिप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्या-
 भिम्बवाग्रयजननमिद्युनपृच्छयश्च गुणाः' इति । तथा सां-
 ख्यमिद्युक्तयजननमपि— 'अन्योन्यमिद्युनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र
 गामिनः । रजसो मिद्युनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिद्युनं रजः । तमस-
 क्षापि मिद्युने ते सत्त्वरजसी उभे । उभयोः सत्त्वरजसो-
 मिद्युनं तम इच्यते । नैवाभादिः संप्रयोगो वियोगो बोध-
 लप्पते' इति । तथा च या तामसी मूर्तिः स्थिता तथा
 एकमात्रगुणावलम्बनेन कस्यचिदपि कार्यस्य जनयितुमश-
 क्यतया अवश्यं गुणान्तरमिद्युनतासंपत्तिरपेक्षणीया, तथा
 सात्त्विक्या अपि । एवं च यद्वृणमिद्युनभादाय कार्य

जनयितव्यं तदादाय जनयतामिति 'स्वानुरूपत्वं' इत्यस्यार्थः ।
 'तमसश्चापि मियुने ते सत्त्वरजसी उभे' इति प्रागुदाहृत-
 वचनेन सत्त्वस्य रजसो वा तमोमियुनत्वयोग्यतया प्रकृते
 तामसी देवी सत्त्वमियुनमाश्रय कार्यं सृष्टवती; तत्रापि
 'श्वेताङ्गम्' इति विशेषणेन शरीरस्य सात्त्विकत्वे सिद्धे पारिशे-
 प्यात् सूतसंहितावचनानुरोधाच्च तमस उपकरणत्वं सिद्धम् ।
 यद्वा सत्त्वं प्रयोजनमस्य प्रवर्तकत्वेनेति सात्त्विकः । 'प्रयो-
 जनम्' इति ठक् । सत्त्वप्रवर्तक इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—
 'सहान्मर्षुर्वे पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः' इति । यद्वा सत्त्वा-
 नि तत्तज्जीवोपाधिभूताविद्यागतानि प्राचुर्येण प्रस्तुतानि
 अस्मिन्नेतदधीनानीत्यर्थः । राक्षि राष्ट्रमिति वत् सप्तम्यर्थेपेते-
 ऽस्मिन्नर्थे 'समूहवच बहुषु' इति समूहवद्भावातिदेशात् 'अ-
 विच्छदस्तिघेनोष्ठक्' इति ठक्, सर्वप्राणिनिष्ठमस्वोद्रेकस्य भग-
 वदधीनत्वात् । अत एव शिवस्य 'सत्त्वान् सुखं च ज्ञानं
 च' इति सुखहेतुभूतसत्त्वोद्रेकप्रवर्तकत्वलक्षणम् शिवबृहदंश-
 मुक्तांकरादिनामप्रतिपन्नं सुखकरत्वमप्युपपन्नम् ॥ ८५ ॥

शुद्धविग्रह इति । सत्त्वगुण एव शरीरमीश्वरस्येति यत्
 पूर्वनाम्ना प्रतिपादितं तस्येदमुपपादकं शुद्धविग्रह इति,
 तमःशरीरत्वे हि नीलविग्रह एव ग्यादित्यभिप्रायकम् ।

इदं च तपलक्षणम्, तमःशरीरत्वे निद्रापारवश्यानुचित-
विषयकौयांदयोऽपि स्युः; न स्युश्च सुखजनकत्वादय
इति । यद्योक्तमस्मदीभिर्तैर्महातर्कज्ञैः— 'निद्रालुता न तव
शंकर शक्यशङ्का कौर्ष किमप्यनुचिते विषये न दृष्टम् ।
नान्योऽपि कश्चन गुणस्तमसो विकारः शङ्क्या कथं तव
बुधैस्तमसाभिभूतिः ॥ संख्याविशयिगुण सत्त्वनिधिस्त्व-
मेव ज्ञानं सुखं च यदि सत्त्वगुणादवाप्यम् । ज्ञानी-
मदे तदुभयं त्वदधीनमीश आबालसूनुवमुत्तैर्ननु जन्म-
भाजाम्' इति । यद्वा शुद्धो निर्दोषो विग्रहो यस्य स
तथा, 'विजरो विशोकः' इति श्रुतेः । 'अमाकृतशरीरं
तमसिमग्नधरूपिणम् । घृतीतिपानीभूतसच्चिदानन्दविग्रहम्'
इति स्मृतेश्च ॥ ८६ ॥

ज्ञान्यत इति । ज्ञान्यत् सदा मायुः शाश्वतः । 'काला-
त्साधुपुष्पवत्पच्यमानेषु' इति साध्यर्थे अणुप्रत्ययः । 'अन्य-
यानां भगवन्ने' इति दिलोपस्तु न भवति । 'यदिपट्टिलोपो
यच्च' इति दिलोपविधानेन 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः'
इति निर्देशेन वा तस्य अनित्यत्वज्ञापनात् यदा वर्तमान इति
यावत् । तथा चार्थवशिसंज्ञायां कद्रस्य वचनम्— 'अहमेकः
प्रथमममं वर्तामि च भविष्यामि च । नान्यः कश्चिन्मत्तो

व्यतिरिक्तः' इति ॥ ८७ ॥

खण्डपरशुरिति । परान् शृणातीति परशुः । 'आह परयोः रानि शृभ्यां द्विष' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । गजा-
सुरवधे खण्डाः परमवोऽस्येति खण्डपरशुरिति टीकासर्वम्बे ॥

अज इति । न जात इत्यजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति भूताधिकारे ङप्रत्ययः । तथा च श्रुतिः— 'अजात इत्येवं कश्चिद्भीकः प्रपद्यते रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम्' इति ॥ ८९ ॥

पाशविमोचक इति । पाशः संसारः । तथा हि त्रिप-
दायंवादिनः शैवा आहुः— पशुः पाशः पतिरिति द्वयः
पदार्थाः । तत्र पशुर्नाम जीवः पाशेन बन्धनीयत्वात् पाशो
नाम तद्वन्धहेतुविधा तत्कार्याणि च । यथोक्तं शिवपुराणे
वायवीयभंङ्गितायाम् श्वेताश्वतरोपनिषद्ः कृत्वाया अप्यर्था-
पनपरे चतुर्थे अध्याये वायुवचने 'पशुपाशपतिज्ञानं यत्त-
त्तर्ह्यं मया पुरा । तत्र निष्ठा परा कार्यां पुरुषेण सुखार्थि-
ना' इत्युपक्रम्य 'अजडं च जडं चैव नियन्तु च तयोरपि ।
पशुः पाशः पतिश्चेति कथ्यते त्रितयं क्रमान् । अक्षरं च क्षरं
चैव क्षराक्षरपरं तथा । तदेतन्निवयं भूयः कथ्यते तत्सर्व-
दिमिः' इति । 'अक्षरं पशुरित्युक्तं क्षरं पाश उदाहृतः ।

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

क्षराक्षरपरं तत्त्वं पतिरित्यभिधीयते । प्रकृतिः क्षरमित्युक्ता
 पुरुषोऽक्षर उच्यते । साधुभौ प्रेरयत्यन्यः स पतिः परमे-
 श्वरः । माया प्रकृतिरुद्दिष्टा पुरुषो मायया वृत्तः । संवन्धा-
 न्नलक्ष्मभ्यां शिवः प्रेरक इन्दुरः' इत्यादिना । लैङ्गेऽपि-
 'ब्रह्माद्याः स्यावरान्ताश्च देवदेवस्य शूलिनः । पशवः परिकी-
 र्यन्ते ससारवशवर्तिनः । चतुर्विंशतितत्त्वानि पाशाः स्युः
 परमेष्ठिनः । तैः पाशैर्मोचयत्येकः शिवो जीवानुपासितः'
 इति । अविद्याकार्याणि च बहुधा भवन्ति मनोबुद्धपहंकाराः
 पञ्चतन्मात्राणि भूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेति
 त्रयोविंशतिः, त एव पाशा इति केचित् । दशेन्द्रियाण्येव पाशा
 इत्यन्ये । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशादयः पञ्चश्रेयात्मकाः
 तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिसरूपानिद्यापर्वमेदा इत्येकैः
 त्रयो गुणा इतीतरे; कर्तृत्वभोक्तृत्वामिमाना इत्यपरे ।
 यथा च सर्वेऽन्तेषु पाशपदप्रयोगो लैङ्गे— 'चतुर्विंशति-
 तत्त्वानि पाशाः स्युः परमेष्ठिनः । दशेन्द्रियमयैः पाशै-
 रन्तःकरणसंभवैः । पञ्चश्रेयसमयैः पाशैः पशून् बध्नाति
 शंकरः । अविद्यास्मितां रागं द्वेषं च मुनिसत्तमाः । वदन्त्य-
 मिनिवेशं च श्रेयान्पाशत्वमागतान् । तमो मोहो महामोह-
 स्तामिस्रमिति पण्डिताः । अन्धतामिस्रमित्यादुरविद्यां पञ्च-

घा स्थिताम् । अविद्यां तम इत्याहुरस्मितां मोह इत्यपि ।
 रागमादुर्महामोहं द्वेषस्तामिस्रमुच्यते । अन्धतामिहान्धता-
 द्भ्रस्तथैवाभिनिवेशनम्' इति । 'प्रज्ञाविस्तम्बपर्यन्तान्पण्ड-
 न्वध्वा महेश्वरः । त्रिभिर्गुणमयैः पासैः कार्यं कारयति
 स्वयम्' इति । नादृष्टपाशानां मुक्तिश्च भक्तिरुभयात्
 भगवत्प्रसाददेव, नान्यस्मात् । तथा चोक्तं छेदने—'स
 एव मोचकस्तेषां भक्त्या सन्धगुपासितः । अविद्याया
 शयद्वानां नान्यो मोचक इष्यते । तस्मै परमात्मानं
 शंकरं परमेश्वरम्' इति । वायवीयसंहितायामपि—'भा-
 वातिशयलभ्येन प्रसादेन मलक्षय' इति । मन्त्रोपनि-
 षद्यपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शितम्—संयुक्तमेतत्क्षर-
 मक्षर च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीजः । अनीजश्चात्मा
 बध्यते भोक्तृभावाच्चात्मा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इति ।
 भाष्यार्थः—क्षर क्षरणशीलं प्रधानं पाशः ; अक्षरम् अवि-
 नाशी पुरुषो जीवः पशुः 'अक्षरं पशुरित्युक्तं क्षरं पाश
 उदाहृतः' इति प्रागुदाहृतशिवपुराणवचनात् ; एतद्वयं
 संयुक्तं तयोः सयन्भारयानादित्वात् ; नन्वनादिरपि प्राग-
 भाववत् कुतो न नश्यति ? अत आह—व्यक्तेति ; व्यक्तं
 प्रधानकार्यभूतः प्रपञ्चः अव्यक्तं सत्कारणभूतं प्रधानम्,

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

‘व्यक्त कार्यदशापन्नं शरीरादि षट्पादि च । तत्कारणदशाप-
 न्नमव्यक्तीति कथ्यते’ इति शिवपुराणवचनात्; व्यक्तं
 चाव्यक्तं चेति समाहारद्वन्द्वः । एवंभूतं विश्वं समक्षम्
 ईशो भरते विभर्ति; सत्यमयं नाशजील इति तथापि ईश्व-
 रस्योपेक्षयानुवर्तत इति भावः । ‘य एष वक्ष्यते पाशैः सुख-
 दुःखात्मकैः पशुः । लीलासाधनभूतोऽयमीश्वरस्येति सूरयः’
 इति शिवपुराणोक्तरीत्या लीलाविलयप्रतिसंधानमेव शि-
 वस्योपेक्षायां मूलम्; दीक्षितकृते तु शिवस्वप्ने इदमे-
 वान्यथोत्प्रेक्षितम्— ‘आ पातालकमा विरिञ्चगृहमप्य-
 ग्नाहत्प्रक्रमाम् पाशेन प्रथयन्दिवा च दशधा भिन्नेन
 सर्वाङ्गपशून् । मुच्यन्ता स्वयमेव मोचयतु वा कश्चि-
 र्निवमान्शक्तिमानित्युन्मत्त इव प्रवीक्षितुममूढमश्वनुदास्ते
 शिवः’ इति, जन्वनादिरविद्यासंबन्धः ईश्वरस्याप्यस्ति;
 एवं सति स कथमीष्टे! जीवा. कथं भेक्षते! तत्राह—
 ‘अनीशश्चात्मा पश्यते भोक्तृभावात्’ इति भोक्तृत्वप्रति-
 संपानरूपपाशबद्धत्वात् जीवो अनीश इत्यर्थः; तादृश-
 पाशमोचने क सपायः; तत्राह— ‘घात्वा देवं मुच्यते
 गर्वपाशैः’ इति; प्रकारकात्मन्यै सर्वशब्दार्थः, चतुर्विंशति-
 तत्वात्मकत्वपञ्चकेशात्मकत्वादिनानाप्रकारावच्छिन्ने. पाशै-

मुच्यत इत्यर्थः । तथा 'घृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा
 शिवं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्थैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा
 देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इति । तथा 'यदा चर्मवदाकाशं
 वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्थान्तो
 भविष्यति' इति । ननु उदाहृतलैङ्गवचने भक्त्या पाशनिवृ-
 त्तिरुक्ता श्रुतिषु ज्ञानादित्युच्यत इति विरोधः इति चेत्, न ;
 'भज सेवाधाम्' इति धातोः भक्तिशब्दः सेवावाची ; सेवा
 च सेव्यमीतिकरण्यापारविशेषः । स च कायिकवाचिक-
 मानसिकभेदान् श्रिविधः, तत्र प्रणामादिरूपात् कायिकात्
 प्रणवादिजपरूपाद्वाचिकादपि सत्यानन्दादिस्वरूपानुसंधानल-
 क्षणं मानसिकं भजनं अभ्यर्हितोपाय इति लिङ्गपुराणता-
 त्पर्यात् । तथैवाविष्कृतं तत्रैव— 'भज इत्येष वै धातुः
 सेवायां परिकीर्तितः । तस्मात्सेवा धुषै. प्रोक्ता भक्तिशब्देन
 भूयसी । भजनं भक्तिरित्युक्तं वाक्यनःकायकर्मभिः । सत्यः
 सर्वगतः इत्यादि शिवस्य गुणचिन्तनम् । रूपावदानचिन्तां वा
 मानसं भजनं विदुः' इत्यादिना । एवंभूतपाशमोचक इत्य-
 र्थः । मुच्यतेर्मोचयतेर्वा मोचक इति रूपम् । अण्वन्तपक्षे
 मुच्यतेर्विस्मयनायात् धातोः कर्तरि ण्वुलि शेषपष्ठ्या समासः ।
 पाशानां मोचक इति । अण्वन्तपक्षे तु विश्लेषोपसर्जनकविश्लेषणा-

शिवतन्त्ररहस्यम् ।

शोदातो. भागत्यागलक्षणया कर्मकर्तृभावोचिताविश्लेषमासप-
 यवसानान् पुनर्विश्लेषणार्थविवक्षायां 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रा-
 क्तेऽपि निजुच्यते' इति निधि ततो ण्वुलि पाठेभ्यो मोचक
 इति पञ्चमीयोगविभागात् समासः ॥ ९० ॥

मृडः पशुपतिर्देवो महादेवोऽव्ययो हरिः ।

पूषदन्तमिदव्यग्रो दक्षाध्वरहरो हरः ॥

मृड इति । मृडयति मुखयतीति मृडः । 'मृड मुखने'
 इति पातोः 'इगुपपज्ञाप्रोक्तिर. कः' इति कः । मुखजनक
 इत्यर्थः । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम; 'ह्रस्व मृडानाम्भञ्ज मृड
 धृते' इति ॥ ९१ ॥

पशुपतिरिति । पशूनां प्राशुक्तानां पतिः स्वामी । पाते-
 रीणादिके इतिप्रत्यये रक्षको वा । तत्र रक्षकत्वं सत्पाश-
 मोचकत्वम्, स्वामित्वं तु पशून् यदुं बन्धानमुक्त्यैव भ्रम-
 यितु तेषु स्त्रैकशरणान्मोक्तुं च स्वातन्त्र्यम् । तथा च
 भुतिः— 'स विश्वकृद्विश्वविदत्तमयोनिर्ज्ञः कालफालो
 गुणी सर्वविद्यः । प्रधानतोऽप्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थिति-
 बन्धहेतुः' इति । तथा च हरिवंश— 'पाठयामि
 पशून्वस्मात्सुजायि च यदृच्छया । तेषां च पतिरेवाहं
 तस्मात्पशुपतिः स्मृतः' इति । द्रोणपर्वण्यपि— 'सर्वा-

न्यच्च पशुन्पाति तैश्च यद्रमते पुनः । तेषामपि पति-
यैश्च तन्मात्पशुपतिः स्मृतः' इति । अत्र श्लोक-
द्वयेऽपि तत्पालकत्वं तत्स्वामित्वं चेति व्युत्पत्तिद्वयमेव वि-
वक्षितम्, पतिशब्दस्यैकत्र योगादितरत्र योगरूढेश्च । 'सृजा-
मि च यत्कलया' 'तैश्च यद्रमते पुनः' इति द्वयमपि क्रमेण
पालनस्य स्वामित्वस्य चोपपादकम्, स्वेनैव सृष्टस्यावश्य-
पालनीयत्वात् स्वामिनः स्वे प्रीत्यौचित्यात् । न तु व्युत्पत्त्य-
न्तरपरम्, अनुक्षासनाभावात् । इदं च पाशुपत्यम् 'सोऽमवी-
द्वरं पृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानि' इति वद्रकृतवरवर-
णप्रदर्शनव्याजेनानादिनिदृतया शिवस्य श्रुतौ वर्णितम् । ननु
वरणलब्धतयोक्तस्यागन्तुकतया कथमनादिसिद्धत्वमिति चेत्,
ऋणु- 'मोऽमवीत्' इति भूतार्थलङ् प्रयोगात् पूर्वकल्पवृत्ता-
न्तोऽनया श्रुत्या सर्गाद्यकालप्रवृत्तयानूद्यत इति वक्तव्यम् ।
पूर्वकल्पादावपि इयमेव श्रुतिरित्यमेव लक्षा बोधयन्ती वर-
णस्य तत्पूर्वकल्पसिद्धतां श्रूते । एवं तत्पूर्वकल्पे तत्पूर्वक-
ल्पेऽपीत्यनादित्वमिदं । अन्यथा गृहपुरोडाशादिविषयकवरव-
रणार्थवादेषु नित्यानित्यमयोगविरोधस्त परिहर्तुमशक्यत्वान् ।
यत्तु निर्वचनान्तर हरिवक्त्रे 'प्राम्यारण्याना यत्पतिम्त्वं पशूना
ख्यातो देवः पशुपतिः सर्वकामः' इति, यत्तु पशुभिः दत्तं प्रा-

च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'वाम्बिकापतय उमापतय पशुपतये नमो नमः' 'नमस्तेऽस्तु पशुपते त्रायस्वैवम्' इति ॥ ९२ ॥

देव इति । ईश्वरदेवे । पञ्चादित्वादिगुणधलक्षणस्य कस्यापवादोऽक्तप्रत्ययः । जगत्सृष्ट्यादिक्रीडाशालीत्यर्थः । तथा च ब्रह्मसूत्रम्— 'लोकवस्तु लीलाकैवल्यम्' इति । यद्वा स्वामिपर्याया दवशब्दः, नरद्वय इतिवत् । असकुचितस्वामित्वं च शिवस्यैव, 'सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा' इति श्रुतः, 'परिमतीश्वर इत्यनन्यविधयः जन्दा यथायाश्वर' इति अभि युक्तोक्तश्च । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'सहस्राणि सहस्रानि च रुद्रा अभि भूम्याम' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धरुद्रप्रतिपादनपरं नृ-वोगानां दवत्रयं यद्वा देवा विविपदः स्थ तभ्यो वा दवा दवभ्या नमः, यद्वा देवा अन्तरिक्षसदः स्थ गृथ वीसदः स्थ' इत्यादिषु प्रतिपर्याय दवप्रदप्रयोगात् ॥ ९३ ॥

महादेव इति । महाश्वसौ दवश्च महादवः । 'आन्म हत — इति आत्वम् । तथा च श्रुति — 'तमीश्वराणां परम महेश्वरः स दवतानां परमः च दैवतम्' इति । महत्त्वं च सकलपूज्यत्वाद्वा विभुत्वेन प्रमाणतो महत्त्वाद्वा । यथाक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायां— 'पूज्यत यः सुरैः सर्वैर्महाश्रैव प्रमाणतः । भातुमदति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति । हरिवंश तु

जिवतत्त्वरहस्यम् ।

पठन्व सर्वज्ञत्वात् सर्वरक्षकत्वाच्चेत्युक्तम्— 'महत्सामोऽयुता-
 शे वा सर्वतोश्च इत्येकस्मै । यथा विश्वं महत्पाति महादेव-
 स्मात् स्मृत' इति । ३६ च चन्द्राभिमानिन्या मूर्तेर्नाम ।
 यथोक्तं शिवपुराणे— 'आप्याययति यो नित्यममृताक्षु-
 निगाकर । महादेवस्य सा मूर्तिर्महादेवसमाह्वया' इति ।
 अमृतप्रदानेन सर्वरक्षकचन्द्राभिमानिमूर्ते रक्षकत्वप्रयुक्त-
 महत्त्ववर्धितमहादेवपदवाच्यतौचित्यात् । ३६ च श्रुतिप्रसिद्ध
 नाम 'तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय श्रीमहि' इति ॥ ९४ ॥

अव्यय इति । व्येति विविधतया गच्छति जायतेऽस्ति
 वर्धते भिपरिणमतेऽपश्नीयत नश्यतीति वाच्यायणिपरिगणिता
 ये पदं भावविकारास्ताः प्रातिपद्यत इति व्यय, स नैत्यव्ययः ।
 जननादिविकारशून्य इत्यर्थः । यद्वा अव्ययमिति दश प्रागु-
 क्तानि ज्ञानादीनि, तद्वाव्यय । इह च श्रुतिप्रसिद्धं नाम
 'महान्प्रभुर्देव पुरुष सत्त्वब्योप प्रवर्तक । सुनिर्मलामिमा
 जगन्तिमीशानो ज्योतिरव्यय' इति ॥ ९५ ॥

हरिरिति । हरति पापानीति हरि । 'इन् सर्वधातुभ्य'
 इति हरतेरौणादिक इ-प्रत्यय । अथ विष्णुनामत्वात्
 पापहरणपशुतिनिमित्तकतया वत्कृष्टनामत्वाच्च शिवनामत्वमु-
 चितम् । यथोक्तं हरिवंशे कैलासयात्रायां शिववचनम्—

‘नामानि तव गोविन्द यानि लाके महान्ति च । तान्येव
मम नामानि नात्र कार्या विचारणा’ इति । आश्वलायन
गृह्ये शूलगवेऽप्युक्तम्— ‘यान्युच्छ्रितानि नामघेषानि तानि
महादेवस्य’ इति ॥ ९६ ॥

पूपदन्तभिदिति । दक्षाध्वरे वीरभद्र पूष्णो दन्तानभि-
नदिति भवपुराणप्रसिद्धम् । यथोक्त शिवपुराणे— ‘पूष्णो
दशनपङ्क्तिं च दीप्ता मुक्तावलीमिव । विभद धनुष कोट्या
तत सोऽस्पृष्टवागभूत्’ इति । ‘सत्सुद्विप—’ इत्यादिना
किप् ॥ ९७ ॥

अव्यग्र इति । व्यग्र सञ्चान्तहृदय , म नेत्यव्यग्र ।
लाफ हि महति युद्ध प्रवृत्ताना कोपादिनिमित्त चित्तवैयग्र्य
दृष्टम् , तमाभिभूतत्वात् । नैव परमेश्वरे वशीकृततमग्ने ।
स हि शिवद्रोहिणो दक्षस्य उचितदण्डेन नैर्गस्य स्वपाश अनु-
महार्थ प्रवृत्तो न कापान्धतयति भाव । एतच्च पूषदन्त-
भिन्त्रियादिभि भगनेवभिदित्यन्तेनामभि प्रतिपाद्यमानाना
निमदात्मककर्मणा तमोभिभवप्रयुक्तत्वशङ्कानिरामेनावुजिष्ट-
आप्रयुक्तवशापनार्थम् ॥ ९८ ॥

दक्षाध्वरहर इति । अश्वस्याध्वरो दक्षाध्वर । दक्षाध्वरहर-
तीति दक्षाध्वरहर । ‘हरतेरनुगमोऽह्’ इत्यच् प्रत्यय ॥

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

र इति । हरनि उपसंहरति सर्वमिति हरः । पञ्चाद्यन् ।
 ११ च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'हरं प्रधानममृताधरं हरः' इति ।
 १२ च सृष्टिस्थितिसंहारनिर्वाहिकासु भवमृच्छराख्यासु सं-
 हाररुत्तमूर्तिषु तृतीयमूर्तेर्नाम । अयं च नाम्नो महती
 प्रणमा शिवागमेषु । यथोक्तम्— 'अष्टवारं हर इति
 जले मग्नो जपेन्नरः । अथमर्चणमेवैतत्सर्वपापैः प्रमुच्यते'
 इति । 'आहर' 'प्रहर' इति बहुवचनं सूतः कश्चिन् हरज-
 न्दगन्धादपि शिवकिंकरी कैलास नीत इति महती आख्या-
 यिका पुराणेषु ॥ १०० ॥

भगनेत्रभिद्व्यक्तः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 अपवर्गप्रदोऽनन्तस्तारकः परमेश्वरः ॥

भगनेत्रभिदिति । इदमपि दक्षाध्वरख्यसममये कृत-
 मिति शिवपुराणादिषु प्रसिद्धम् । यथोक्तं वायवीयमंहि-
 नायाम्— 'अतस्तु विपुले नेत्रे शतपत्रममप्रभे । प्रसङ्गो-
 त्पाटयामास भद्रं परमभोगवान्' इति ॥ १०१ ॥

अव्यक्त इति । व्यक्त स्पष्टो नेत्यव्यक्तः । 'न मंत्रो
 निष्ठति रूपयथा न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' 'यतो
 वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा मह' 'सूहमातिसूक्ष्मं कलि-

लस्य मध्ये' 'अणोरणीयान्' इत्यादिश्रुते ॥ १०२ ॥

सहस्राक्ष इति । सहस्राणि अनन्तानि अक्षीणि
अस्य सहस्राक्षः । 'शत सहस्रमयुतमित्यनन्तस्य वाच-
कम्' इति निघण्टुके । यानि सर्वेषामक्षीणि तान्येव सर्वा-
न्तर्यामिणो भगवतः प्रपञ्चशरीरकस्याक्षीणि कृत्वा सहस्रा-
क्षत्वम् । तथा च श्रुति — 'सर्वाननशिरोप्रीव सर्वभूत-
गुहाभय । सर्वव्यापी च भगवास्तस्मात्सर्वगत शिवः'
'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः, विश्वतो बाहुकृत विश्वतस्पात'
'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति । इदं च
श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'नमोऽस्तु नीलप्रीवाय सहस्राक्षाय मीढु-
पे' इति ॥ १०३ ॥

सहस्रपादिति । पूर्वेण व्याख्यातम् ॥ १०४ ॥

अपवर्गप्रद इति । भोगप्रदत्वं च 'यदा चर्मवदाका-
शम्' इत्यादिप्रागुदाहृतश्रुतिप्रसिद्धम् ॥ १०५ ॥

अनन्त इति । अन्तो निश्चयः परिच्छेदः, तदाहितोऽनन्तः ।
'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' इति श्रुत्या कालपरि-
च्छेदेन, 'सर्वव्यापी च भगवास्तस्मात्सर्वगत शिवः' इति
श्रुत्या देशपरिच्छेदेन, 'न स्त्री न पण्डो न पुमान्' इति

शिवतत्त्वसहस्रम् ।

युद्धा वस्तुपरिच्छेदेन च रहित इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—
 'अनन्तमव्ययं कविं समुद्रेऽन्तं विश्वशंखम्,' 'सत्यं
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति ॥ १०६ ॥

तारक इति । तारयति संसारादिति तारकः । तारयतेः
 ण्वुल् । यद्वा तारयतेऽप्यन्तात् पञ्चाद्यचि स्वार्थे कः । अत एव
 भुक्ताविद् नाम तार इत्येव श्रुतम् । 'नमस्ताराय नमः शंभवे
 च' इति; अथर्षशिरस्यापि 'अथ कस्मादुच्यते तारो यस्मा-
 दुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मजरामरणसंसारमहाभयाचारयति
 तस्मादुच्यते तारः' इति । यद्वा तारः प्रणवः तमाचष्टे अ-
 विमुक्तोपासकानाममृत्युकाले इति तारकः । यद्वा तारश्चात्
 '—तदाचष्टे' इति ण्यन्तात् ण्वुलि रूपम् । तथा च जाबाल-
 श्रुतिः 'अत्र हि जन्तोः प्राणैर्पूज्यमाणेषु कद्रुस्तारकं ब्रह्म
 व्याचष्टे येनामाबमृती भूत्वा मोक्षी भवति' इति ॥ १०७ ॥

परमेश्वर इति । परमः उत्कृष्टश्चासावीश्वर इति कर्मधा-
 रवः । 'सन्महत्—' इत्यादिना समासः । सर्वकर्मफलदानस्वा-
 तन्त्र्यं चात्र पारम्यम् । तथा च श्रुतिः— 'नित्यो नित्यानां
 चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तत्का-
 रणं सांख्ययोगाभिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः'
 'येनापृतं नित्यमिदं हि सर्वं प्रः कालकालो गुणी सर्व-

विद्य. । तेनेशित कर्म निवर्तते ह पृच्छ्याप्यतेजोनिलत्वानि चिन्त्यम्' 'कर्माध्यक्षः सर्वमूताधिनामः' इति च ।

अत्र तत्तदुपासकानां कामांस्ते ते देवा विदधति, एवं शिशोऽपि स्वोपासकानामेव कामान्विदधातीति शङ्कां व्यावर्तयितुम् 'एकः' इति पदं प्रथमोदाहृतवस्तुतै प्रयुक्तम् । तदभिप्रायश्च सम्यगुदाटितो वायव्यीयसंहितायाम्—'यथैव पुत्रपौत्रादेः प्रीत्या प्रीतो मचेत्पिता । तथा सर्वेषां मप्रीत्या प्रीतो भवति शंकरः' इति । एवं च सर्वेषां शिवप्रसूतत्वात् अस्वतन्त्रत्वाच्च यथा अन्यतन्त्रशिशूपलालनेन प्रीतः पितैव स्वतन्त्रः फलप्रदः, एवमस्वतन्त्रेन्द्रादिदेवसाराधनेन प्रीतः तत्पिता स्वतन्त्रः परमेश्वर एव फलप्रद इति पर्यवसानात् । 'येनावृतम्' इति श्रुतावपि सर्वकर्मफलप्रदत्वमेवोक्तम् । यद्यपि—तेनेशितं तेन ईश्वरेण स्वीकृतं तदपेणमुद्धयानुद्धितमिति यावत्; एवंभूतं कर्म निवर्तते फलमजनयिष्वैव नश्यति, न केवलं तस्यैव कर्मणो नाशः, किं तु पृच्छ्याप्यतेजोनिलत्वान्यपि निवर्तन्ते भूतानि भौतिकानि शरीरादीन्यपि निवर्तन्ते कैवल्यमेव भवति इति चिन्त्यं बोध्यमित्यर्थः; 'येनावृतमिदं सर्वं कालः कालात्मनोऽपि यः । तेनेशितमिदं कर्म मह भूतैर्निवर्तते' इति वायुसंहितावचनान्; तथापि फल-

शिवतत्त्वरहस्यम् :

शक्तिमयानेन कृतानां कर्मणां तत्तत्फलं ददाति, स्वार्पणमु-
 द्दानुष्ठितानां तु सर्वकर्मफलनाशनद्वारा केवल्ये पर्यवसानं
 कारयतीति तद्व्यात् । तथा चोक्तं कौर्मि ईश्वरगीतासु शिव
 वचने— 'गृणन्ति सततं वेदा मामेकं परमेश्वरम् । य-
 जन्ति विविधैरर्घिं ब्राह्मणा वैदिकैर्मन्यैः ॥ अहं हि सर्वय-
 ज्ञाना भोक्ता चैव फलप्रदः । सर्वदेवतनुभूत्वा सर्वार्थमा
 सर्वमश्वितः ॥ ये चान्यदेवताभक्ता पूजयन्तीह देवताः ।
 मद्भावनान्समायुक्ता मुच्यन्ते वेऽपि भावत ॥ तस्मादनी-
 श्वरानन्यास्त्यक्त्वा देवान्विशेषतः । मांमेव सभवेदीशं स-
 याति परम पदम्' इति । अनेनैवाभिप्रायेणार्थविज्ञाया-
 मभ्युक्तम्— 'सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एको श्येय शिव-
 कर समाप्तार्थविज्ञा' इति । सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एको
 श्येय इत्यत्र हेतुरुच्यते— शिवकर इति । यतोऽन्ये
 शिवं कर्तुमस्वतन्त्रा शिव एकः स्वतन्त्रः अतः सर्वमभ्यन्-
 देवतान्तरभजनादिकं परित्यज्य शिव एको श्येय शिव-
 करत्वात् इति । यद्यपि शिवपदेनैव शिवयतीति शिव इति
 व्युत्पत्त्या शिवं करत्वमपि शक्यं प्रत्येतुम्, तथापि परमका-
 रणिकी श्रुतिः पदान्तरेणैव तमर्थं स्पष्टमाह । न केवलमि-
 यदेव, पाठादिरामादेवावगन्तव्यामपि स्वममार्तिं स्वयमे-

बोद्धाटयति— ममाप्रायर्वभिस्वेति, इतः परं वक्तव्यं नास्ति परमरहस्यभ्योपदिष्टत्वात् अतः उपरम्यत इत्यभिप्रायमावेद्य मन्दाननुग्रहीतुम् । प्रकृते च ब्रह्माविद्याधिदेवता भगवत्सम्बिकैव स्तुतिव्याजेन शिवतत्त्वमुपदिशन्ती परमेश्वरनास्तोपभृङ्ग्योदं द्योतयति— यतोऽयं परमेश्वरः अतो मया स्तुतः अन्धे तु मापेक्षैश्वर्यज्जालिनो ब्रह्मादयः मत्कटाक्षोपजीविनः न मया स्तुत्याः । अहमेव स्वयमिदं वदामि— 'जुष्टं देवेभिस्तु मानुषेभिः यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्' इति मन्त्रचनस्यैव श्रुतावाविष्कृतत्वादिति । एतज्ज्ञान्ना स्तुतिपूरणेनान्यदपि सूचितम्— यतः एवं परमेश्वरः निरङ्कुशस्वातन्त्र्यशास्त्रसि अतो मत्कृत-श्रुतेरपि फलं तावकशरीरार्धप्राप्तिरूपमपि युक्तमयुक्तं वा दातुमर्हमि इति । रूढेन शिवनाम्ना वपक्रम्य तादृशेनैव परमेश्वरनाम्ना उपमंदारात्तन्मध्यपातिनामपि नाम्नामर्थास्तः इदेव भगवत्समाधारजा इति व्यञ्जितम् ॥ १०८ ॥

एतदष्टोत्तरं नाम्नां शतमाम्नायसंमितम् ।

शंकरस्य प्रिया गौरी जप्त्वा शंभुप्रसाददम् ॥

एतदिति । एतत्पूर्वोक्तमाम्नायसंमितं वेदतुल्यं वेदवद-

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

वक्ष्याम्यम्, यद्वा आम्नायैः वेदैः संमितं संयक्प्रमितं बो-
धितम्, वेदोक्तमिति यावत् । अत्रत्यानां नाम्नां प्रायेण वेदेषु
दर्शनात् अदृष्टानामपि नाम्नामर्थस्य वेदेषु दर्शनात् सा-
क्षात्परम्परया वा सर्वेषां भेदगम्यतयैव अस्य स्तोत्रस्य इतर-
स्तोत्रापेक्षया अभ्यर्हितत्वमपि । जप्तेति आगमशासनस्या-
नित्यत्वात् इडभावः, जपित्वेत्यर्थः ॥

त्रैकाल्यमन्त्रं देवी वर्षमेकं प्रयत्नतः ।

अवाप सा शरीरार्थं प्रसादाच्छूलपाणिनः ॥

त्रैकाल्यमिति । प्रय एव कालात्त्रैकाल्यम्; 'वर्तमानसा-
मीप्ये वर्तमानवद्वा' इति निर्देशात् आपकात् चत्वारो वर्णाः
चातुर्वर्ण्यमिति वत् स्वार्थे लब्ध् 'स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः
कृषित् प्रकृतिलिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति' इति चातुर्वर्ण्य-
चातुर्वेद द्वैतमित्यादिवत् प्रकृतिविरुद्धलिङ्गवचनोपपत्तिः ।
मन्त्रमिति यं वीप्सार्थकत्वानोर्यथायादवपत्वादृषयीभा-
वः । वर्षमेकमिति अत्यन्तमंयोगे द्वितीया । मनु वर्ष-
स्यात्यन्तसंयोगो न भवति, एकमिन्वर्षे यावन्त्यहानि
तापतामहां ये प्रयः कालाः प्रातर्मध्याह्नसायाह्वाः तेऽत्रैव
कालेषु जपः कृत इति वर्षेणात्यन्तसंयोगाभावात् स्ववाचै-

बोद्धादितत्वात्; न चायमेवात्यन्तसंयोगो वर्षस्य यत्तदे-
कदेशीभूतान्वहनैकात्म्यसंबन्ध इति वाच्यम्, तथा सति अ-
त्यन्तपदवैयर्थ्यापत्तेः— इति चेत्; न, वस्तुतो यत्किंचिदव-
यवावच्छेदेन संयोगस्य अत्यन्तमयोगत्वाभावेऽपि दूरिद्रम्य
अपूपलण्डमप्यलभमानम्य अस्त्रण्डितैकापूपलाभे तत्रैव बहुत्व-
दप्युच्यते 'एकापूपी भया लब्धा' इत्यत्र ममाहाराविवक्षावत् लोके
उपासका दिनविच्छेदग्राहित्येन नैक वर्षमुपासितुं क्षमाः,
अभ्यया तु प्रतिदिनं सिषु कालेष्वपि जपः कृत
इति अमुमेवात्यन्तसंयोग विवक्षित्वा द्वितीया कृता ।
एवं च अवच्छेद्यावच्छेदकयो नैकात्म्यवर्षयोरपि एवैव द्विती-
या । प्रयत्नत इति तपश्चरणौषधिकग्रमदमादिपरिग्रहप्रयत्नेन-
त्यर्थः । शूलपाणिन इति । शूलेन पणितुं प्रहर्तुं शील-
मस्यास्तीति शूलपाणि । 'सुष्यजातौ' इति ञिनि । तस्य
शूलपाणिनः शूलायुभास्येत्यर्थः ॥

यस्त्रिसंध्यं पठेन्नित्यं नाम्नामष्टोत्तरं जतम् ।

शतरुद्रत्रिरावृत्या यत्फलं लभते नरः ॥

यस्त्रिसंध्यमिति तिस्रः संध्याः प्रातर्मध्याह्नमायमभयरू-
पाः । मय्यक् भ्यावन्त्यस्यामिति संध्या । 'आतश्रोपगर्भे'

इति अधिकरणे अङ्गप्रत्यय. स्त्रीत्वं स्वाभाव्यात् । यद्वा
 मंथौ भया मंथ्या । दिगादित्वाद्यत् । मायंप्रातःकालयोरङ्गो-
 राग्रमंधिमवत्वात्मंभ्यात्वम् । मध्याह्नकालस्य ॥ ब्रह्माण्ड-
 म्य कपालद्वयात्मकतया ज्योतिःशास्त्रप्रभिद्धेः कपालद्व-
 यमंधिममसूत्रवर्तिसूर्यावच्छिन्नकालमवत्वात् संभ्यात्वम् ।
 'प्राह्मपराह्मभ्याह्माग्निमभ्यम्' इति निघण्टु । तिसृणां सं-
 ध्यानां ममाहारस्त्रिमभ्यम् 'तद्वितार्थे—' इति द्विगौ 'गोस्त्रि-
 योरुपमर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वे वा टाबन्त इति नपुंसकत्वम् ।
 शतरुद्रत्रिरावृत्त्येति । शतं रुद्राः प्रतिपाद्यत्वेनास्मिप्रिति
 शतरुद्रः 'नम्रस्ते रुद्र मन्थवे' इत्याद्यनुवाकस-
 मूह । यद्यपि तत्र हिरण्यवाहुप्रमुखा रुद्राः शता-
 दधिका एव प्रतिपाद्यन्त इति ब्रह्माण्डपुराणोत्तरे 'बोडशाव-
 रणं चक्रं किं तद्गुद्राधिदैवतम्' इत्याध्याये श्रूयते । तथापि
 ग्राप्ते शब्दे अतयोद्भवनविस्तीर्ण. सागर इतिवत् शतरुद्र
 इति व्यावहारो द्वितीयमताभावतात्पर्येणोपपन्नः । तस्य त्रिरा-
 तृत्या त्रित्वसंख्यासंघादफाभ्यासेनेत्यर्थः । एवं च द्वावेवाभ्या-
 मौ अनभ्यामरूप आद्यः पाठ. एकः इत्याहस्य त्रिभिः
 पाठैरिति पर्यवमितोऽर्थः । ननु नैव युक्तम् 'सरूपायाः क्रिया
 भ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्' इति क्रियाभ्यावृत्तिनिष्ठमरूपायाः

कृत्वमुचं विधाय तदपवादतया 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति
 त्रिशब्दादपि क्रियाभ्यावृत्तिनिष्ठमख्यापरात्सुविधानेन तिस्र
 भिरेवावृत्तिभिर्भाव्यम्, अनभ्यामपाठेन त्वेकेनेति चत्वारः
 पाठाः स्युरिति चेत्; न, सर्वत्र सुजन्तप्रयोगेषु अनभ्यासदशा-
 मन्तर्भाव्यैव तत्तत्संख्याप्रतीतेः सर्वमंप्रतिपन्नत्वात् । अन्यथा
 'त्रि' प्रथमामन्वाह 'त्रिरुक्तमाम्' इत्याद्यावपि चत्वार्यनुदच-
 नानि स्युः । तथा च 'पञ्चदश सामिधेन्यां भवन्ति' इति
 श्रुतपाञ्चदशविरोध इति । अत्रामिदमेवम्, व्याकरणा-
 नुशासनविरोधस्य कथं परिहार इति चेत्, उच्यते - क्रिया-
 भ्यावृत्तिगणन इत्यस्य नैवमर्थः - क्रियाया अभ्यावृत्तिस्तत्रिष्टं
 यद्वृणनम् इति ; किं तु क्रियाया यदभ्यावृत्तिगणनं क्रियानिष्टं
 यदभ्यावृत्तिप्रयुक्तं गणनमिति । तेनार्थं सूत्रार्थं - द्वात्रिभ्यः
 स्यार्थे सुच् भवति, मा चेन् द्वात्रिंशब्दप्रतिपाद्या
 मंगया क्रियानिष्ठा अभ्यासजन्या च म्यात्तदेति । तेन त्रिः
 पठतीत्यादौ अभ्यासजन्यत्रित्वमंग्याविशिष्टपाठानुसूतकृति
 मानिति आह्वयोधः । प्रकृते च आवृत्तिपदस्य तदु-
 पलभितपाठपरत्वान् अभ्यासजन्यत्रित्वमंग्याविशिष्टेन पाठे-
 नेतेव आह्वयोध इति । वैयाकरणाम्नु क्रियाया अभ्यावृत्तिः
 तत्रिष्टं यद्वृणनमिति व्याख्यायैव उक्तमर्थं समर्थयन्ते ७

तथा हि— क्रियाया अभ्यावृत्ति जन्मक्रियाजन्मगणन-
वृत्ते कृत्वमुज्जिति । एव च त्रि पठतीत्यादौ क्रि-
याजन्मसु त्रित्वान्वयेन आवृत्तित्रित्वाभावात् त्रय एव
पाठा मिष्यन्ति । न चैवमपि त्रीन्पठार्थाभुञ्जाने पुरुषे
भोजयभेदेन क्रियाभवे क्रियाजन्मत्रित्वमभवात् त्रिर्मुक्तं
इति प्रयोगापत्तिः, अभ्यावृत्तिपदस्य जन्ममात्रपरत्वाभावात् ।
तथा हि— अभिराभिमुख्ये, आह तु अनयक, अनयका अपि
हि निपाता सन्ति, 'अधिपरी अनयको' इति सूत्रकारवच-
नात् । यद्यप्येत महाभाष्ये— न पुन पुनरावृत्तिरभ्यावृत्ति-
किं तर्हि अभिमुग्दी वृत्तिरिति । विवृत च कैपटेन अभिमु-
ग्दी च प्रवृत्ति जन्मक्रियालक्षणेति । तथा च अभिमुखजन्म
अभ्यावृत्ति, आभिमुख्य च जन्मनामन्योन्यापक्षत्व तत्र
सर्वेषामेकसाधनसाध्यत्व यथोक्तम् । एव च यत्र प्रथमो
भुजि यत्कर्तृको यत्कर्मकश्च यत्कर्तृकौ यत्कर्मकौ च
परावपि भुजौ तत्रैव वृत्ताभ्यावृत्तिपदवाच्यता जन्मना
त्रित्वान्वयोऽस्तीति त्रिर्मुक्ते इति प्रयोगः । यत्र तु कर्मरूप
साधनभेदभिन्नानां भुजानां जन्म तत्राभ्यावृत्त्यभावात् न
वाद्वाप्रयोगः । किं तु त्रीणि भोजनानीत्यादिरेवेति । नन्वत्र
क्रियाया आख्यातानुपस्थापिततया सिद्धरूपेण प्रतीयमान-

त्वात् क्रियाभ्यावृत्तिगणन विहितस्य सुचो प्रसङ्ग एव, न च
 मिद्धरूपस्यापि क्रियात्वमव्याहृतमेव अन्यथा भोक्तुं पाक
 इत्यादौ 'कृदभिहिता भावा द्रव्यवत्' इति सिद्धरूपपाकक्रि
 योपपत्त्यन मुजे 'तुमुम्णुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्' इति
 तुमुप्रत्ययाप्रमङ्गादिति वाच्यम्, अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते
 अभ्यावृत्तिमहणादेव क्रियारिषयत्वे मिद्धे पुन क्रियामहण
 साध्यावस्थापन्नक्रियाभ्यावृत्तिगणन एव प्रत्यया यथा भ्यात्,
 एकमाधनत्वे द्वौ पाकौ त्रय पाका इत्यादौ सा भूदित्यत्रमर्थ
 मित्यङ्गीकृतत्वादिति चेत्, अत्र हरदत्तादय कृदन्तस्थलेऽपि
 क्रिया धातुना साध्यावस्थापन्नैव प्रतिपाद्यत । कृता तु
 मिद्धावस्थापन्नति धातुप्रतिपाद्यसाध्यावस्थामादाय द्वि पाक
 इत्याद्युपपत्तिरित्याहुः । वस्तुतस्तु प्रत्ययार्थप्राधान्यात् तत
 मिद्धावस्थामादाय प्रत्ययानुत्पाद एव न्याय्य, अन्यथा
 प्रागुदाहृते द्वौ पाकाभिन्यादावतिप्रमङ्गात् । परं तु 'द्विर्वच
 नेऽचि' इति सूत्रकारप्रयोगात् क्वचित्कृदन्तयोगेऽपि प्रत्ययो
 भवतीति ज्ञापकात् द्विरावृत्ति द्वि प्रयोग इत्यादय मम-
 धनीया इति कैयट ॥

तत्फलं प्राप्नुयान्नित्यमेकाधृत्या न संशयः ।

मकृदा नामभिः पूज्य कुलकोटिं समुदरेत् ॥

एकावृत्तेति । आवृत्तिशब्दोऽत्र द्वितीयादिपाठनिष्ठावृ-
त्तिताप्रयोजकतया प्रथमपाठलक्षकः । पठेत् प्राप्नुयादिति
हेतुकिम् । सकृद्वेति । अभिर्नामभिरिति शेषः । एतन्ना-
मकरणिकामेकां वा शिवपूजा कुर्यादित्यर्थः । 'एकस्य
सकृच्च' इत्यत्र अभ्यावृत्तिग्रहणं निवृत्तं क्रियाग्रहणमात्र-
मनुवर्तते एको मुञ्जे इत्यादिष्ववृत्त्यर्थमिति भाष्यकारोक्तेः
सकृच्छब्दस्य क्रियानिष्ठसक्यामात्रपरत्वेन उक्तार्ये पर्यव-
सायात् ॥

यित्स्वपत्नैः प्रशस्तैश्च पुष्पैश्च तुलसीदलैः ।
तिलाक्षतैर्यजेद्यस्तु जीवन्मुक्तो न संशयः ॥

यित्स्वपत्नैरिति । अत्राप्येभिर्नामभिरिति शेषः । स चोभ-
यत्र प्रकरणलभ्यः । यजेत् पूजयेत्, 'यत्न देवपूजादिषु' इति
स्मरणात् । न संशय इति स्तुत्यर्थवादत्वादितेषां स्तुतायेव
तात्पर्येण वाच्यार्थे शतशतफलप्राप्त्यादावभिनिवेशाभावात्
यावत्प्रमाणान्तरदर्शनं प्रसक्तं । संशयो न कर्तव्य इत्यर्थः ।
नयंवादानां स्तुतायेव परमतात्पर्येऽपि मानाम्बराभिरुद्धे
वाच्यार्थे संभवदौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न हातव्यमिति स्वर्गाय-
वादादिवदस्यैवार्थवादस्य उक्तार्ये प्रमायत्वादिति भावः । न

चोक्तार्थेऽस्य प्रामाण्यं न संभवति तथा सति गुरुतरशत-
रुद्रादिविधायकशास्त्रविरोधादिति वाच्यम्, अधिकारिभेद-
व्यवस्थया अविरोधोपपत्तेः । यो ह्यस्मिन्नन्तरङ्गोपायेऽधिक्रियते
स ज्ञानाधिकारी गुरुतरकृच्छ्राविरूपप्रायश्चित्तकर्मस्त्रिव गुरु-
तरशतरुद्रादिपाठे नाधिक्रियते, यस्त्वेतद्रहस्यानभिज्ञः स परं
कर्मनिष्ठो गुरुतरकर्मस्त्रिव शतरुद्रादावधिक्रियते । सहारुद्र
व्यूहान्तर्गतद्विरण्यबाहुसेनानीप्रमुखानेरुद्रप्रतिपादकतया हि
‘रुद्रैकावक्षिणी भूतौ’ इत्युक्तस्य रुद्राध्यायस्य कर्मकाण्डात्
ज्ञानकाण्डस्येव इतरश्रुतिभागापेक्षयाभ्यर्हितत्वम् । अस्य तु
स्तोत्रस्य भद्रेश्वरादिव्यूहान्तर्गतश्वेताश्वतरकैवल्यारचनेकापनिष-
त्मानास्मृतिपुराणादिदिन्यागमप्रसिद्धाश्रयभवनहराद्यनेकरहस्य
नामालंकृततया ततोऽप्यभ्यर्हितत्वं युक्तमेव । एवंविधरहस्यार्थं
नियन्धनादेवास्त्य पुराणभागस्य शिवरहस्यसमाख्योपपत्तिश्च ।
‘वाचिकाद्भुपाशोश्च मानस कोटिसंमित । पूजाकोटिममं
न्यामं न्यामकोटिममो जपः ॥ जपकोटिममं ध्यानं ध्यान
कोटिममो लयः’ इत्यादिवचनैः गुरुपायापेक्षया लघुपायभ्या-
भ्यर्हितत्वेन मंत्रतिष्ठतया उदापि तथैव संभवेन मानान्तर-
विरोधशङ्काया अप्यभावादुक्तार्थे अग्न्यैवार्थवादस्य प्रमाण-
तया मशयो न कर्मव्य इति माधुक्यम् ॥

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

निर्मिता शिवदासेन नीलकण्ठेन यज्वना ।
शिवतत्त्वरहस्याख्या शिवयो प्रीतये कृतिः ॥
इदं समग्रं त्वरया ह्ययमेव प्रसन्नधी ।
अस्तित्वप्रीतये सभोरित्य समरपुंगव ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिऋषौस्तुभश्रीकण्ठमतप्रतिष्ठापनाचार्य-
चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकश्रीमन्महाप्रनयाजिभीमवृष्य
यदीक्षितलोदर्यश्रीमदाम्बान्दीक्षितपौत्रेण श्रीनारायण
दीक्षितात्मजन श्रीभूमिदर्शीयभक्तभवन नील-
कण्ठदीक्षितन विरचित श्रीशिवनामाष्टो
त्तरशतस्तोत्रव्याख्यान
श्रीशिवतत्त्वरहस्याख्य
संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीशिवाष्टोत्तरशतनामावलिः ॥

- ओं शिवाय नमः ।
ओं महेश्वराय नमः ।
ओं शंभवे नमः ।
ओं पिताकिने नमः ।
ओं शशिशेखराय नमः ।
ओं वामदेवाय नमः ।
ओं विरूपाक्षाय नमः ।
ओं कपर्दिने नमः ।
ओं नीललोहिताय नमः ।
ओं शंकराय नमः ।
ओं शूलपाणये नमः ।
ओं खट्वाग्निने नमः ।
ओं विष्णुवह्मनाय नमः ।
ओं शिपिविष्टाय नमः ।
ओं अम्बिकानायाय नमः ।

- ॐ श्रीकण्ठाय नमः ।
 ॐ भक्तवत्सलाय नमः ।
 ॐ भवाय नमः ।
 ॐ शर्वाय नमः ।
 ॐ त्रिलोकेशाय नमः ।
 ॐ शितिकण्ठाय नमः ।
 ॐ शिवाप्रियाय नमः ।
 ॐ उग्राय नमः ।
 ॐ कपालिने नमः ।
 ॐ कामारये नमः ।
 ॐ अन्धकासुरसूदनाय नमः ।
 ॐ गङ्गाधराय नमः ।
 ॐ ललाटाक्षाय नमः ।
 ॐ कालकालाय नमः ।
 ॐ कृपानिधये नमः ।
 ॐ भीमाय नमः ।
 ॐ परशुहस्ताय नमः ।
 ॐ मृगपाणये नमः ।
 ॐ जटाधराय नमः ।

- ओं विश्वेश्वराय नमः ।
 ओं वीरभद्राय नमः ।
 ओं गणनाथाय नमः ।
 ओं प्रजापतये नमः ।
 ओं हिरण्यरेतसे नमः ।
 ओं दुर्धर्षाय नमः ।
 ओं गिरीशाय नमः ।
 ओं गिरिशाय नमः ।
 ओं अनघाय नमः ।
 ओं भुजंगभूषणाय नमः ।
 ओं भर्गाय नमः ।
 ओं गिरिधन्वने नमः ।
 ओं गिरिप्रियाय नमः ।
 ओं कुत्तिवाससे नमः ।
 ओं पुरारातये नमः ।
 ओं भगवते नमः ।
 ओं प्रमथाधिपाय नमः ।
 ओं मृत्युञ्जयाय नमः ।
 ओं सूक्ष्मतनवे नमः ।

श्रीशिवाष्टोत्तरशतनामावलिः ।

ओं कैलामवामिने नमः ।

ओं कवचिने नमः ।

ओं कठोराय नमः ।

ओं त्रिपुरान्तकाय नमः ।

ओं वृषाक्षाय नमः ।

ओं वृषभारुद्धाय नमः ।

ओं भस्मोद्भूलितविग्रहाय नमः ।

ओं सामप्रियाय नमः ।

ओं स्वरमयाय नमः ।

ओं त्रयीमूर्तये नमः ।

ओं अनीश्वराय नमः ।

ओं सर्वज्ञाय नमः ।

ओं परमालने नमः ।

ओं मोमसूर्यादिलोचनाय नमः ।

ओं हविषे नमः ।

ओं यज्ञमयाय नमः ।

ओं मोमाय नमः ।

ओं पञ्चवक्त्राय नमः ।

ओं मदाग्निवाय नमः ।

- ओं जगद्ध्यापिने नमः ।
 ओं जगद्गुरवे नमः ।
 ओं ह्योमकेशाय नमः ।
 ओं महासेनजनकाय नमः ।
 ओं चारुविक्रमाय नमः ।
 ओं रुद्राय नमः ।
 ओं भूतपतये नमः ।
 ओं श्याणवे नमः ।
 ओं अहिर्बुध्न्याय नमः ।
 ओं दिगम्बराय नमः ।
 ओं अष्टमूर्तये नमः ।
 ओं अनेकात्मने नमः ।
 ओं सान्त्विकाय नमः ।
 ओं शुद्धविग्रहाय नमः ।
 ओं शाश्वताय नमः ।
 ओं खण्डपरशवे नमः ।
 ओं अजाय नमः ।
 ओं पाशविमोचकाय नमः ।
 ओं मृडाय नमः ।